

BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

William C. Scott, Musical Design in Aeschylean Theater, Hanover-London 1984, University Press of New England, 80, σ. XXI+228.

Είναι γεγονός άναμφισβήτητο ότι στα δράματα του Αισχύλου το μερίδιο που αναλογεί στα λυρικά μέρη είναι πολύ μεγαλύτερο από ό,τι στη δραματική παραγωγή των δύο νεότερων όμοτέχνων του, πράγμα που σημαίνει ότι για τον «δημιουργό τής τραγωδίας» ή μουσική έπαιζε σημαντικότερο ρόλο από ό,τι για τους άλλους δύο κορυφαίους τραγικούς. Το φαινόμενο αυτό είναι, ως έναν βαθμό, εύεξηγητο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι με την προσθήκη του τρίτου ύποκριτη από τον Σοφοκλή τα διαλογικά μέρη αποκτούν άμεση προτεραιότητα, ενώ τα λυρικά υποχωρούν. Το μέτρο στο οποίο είναι γραμμένα αυτά τα λυρικά μέρη είναι το μόνο στοιχείο που έχει φτάσει ως έμας, ενώ οι όρχηστικές κινήσεις και ή μουσική παραμένουν άγνωστα, και κάθε προσπάθεια για άνασύνθεσή τους είναι μάταιη και προκαταβολικά καταδικασμένη¹. Μια μελέτη, ώστόσο, των μετρικών σχημάτων που χρησιμοποιούνται κατά τη σύνθεση των στροφικών ζευγών, των μεσωδών, των έπωδών και των άστρόφων τμημάτων, ή διερεύνηση των άναλύσεων σε μερικά μέτρα και ή προσπάθεια συνδυασμού όρισμένων μέτρων με συγκεκριμένα θέματα ενδέχεται να όδηγήσουν σε κάποια άποτελέσματα. Μια τέτοιου είδους έρευνα άναλαμβάνει το κρινόμενο βιβλίο, που χρησιμοποιεί καταχρηστικά στον τίτλο του και κατά τη διερεύνηση του θέματος τη λέξη «μουσική». Η μελέτη άποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο (σ. 1-21) έξετάζεται ή σημασία των ήχων, είτε αυτοί άνήκουν σε όργανωμένη μουσική είτε προέρχονται από κραυγές, στην *Όρέστεια*: το δεύτερο (σ. 22-133) συζητά άναλυτικά το μετρικό σχήμα των λυρικών μερών τής *Όρέστειας* και τη συμβολή τους στην καλύτερη κατανόηση τής τριλογίας: το τρίτο κεφάλαιο (σ. 134-151) συνοψίζει τα έπιμέρους συμπεράσματα και προσφέρει μια συνολική έρμηνεία τής *Όρέστειας* ως θεματικά συνεχόμενης τριλογίας: στο τελευταίο κεφάλαιο (σ. 152-178) διερευνάται ή σημασία των μετρικών σχημάτων στα υπόλοιπα σωζόμενα έργα του Αισχύλου, τα όποια, αν έξαιρεθούν οι *Πέρσες*², άποτελούν

1. Στη βιβλιογραφία τη σχετική με την άρχαία έλληνική μουσική που παραθέτει ό Scott (σ. 184, σημ. 28 και 29) πρόσθεσε και την είδικη μονογραφία του M. Pintacuda, *La musica nella tragedia greca*, Cefalù 1978.

2. Ό συγγρ. (σ. 152) θεωρεί δεδομένη την άυτονομία των *Περσών*: ίσως δέν θά ήταν άσκοπο να θιμίσει σε μια ύποσημείωση τις άποτυχημένες προσπάθειες παλαιότερων μελετητών να εντάξουν το δράμα σε μια θεματικά συνεχόμενη τριλογία. Βλ. σχετικά K. Deichgräber, *Die Persertetralogie des Aischylos*, Mainz 1974.

τμήματα χαμένων τριλογιών. Τα τέσσερα κεφάλαια πλαισιώνονται από πρόλογο και εισαγωγή στα κυριότερα μετρικά σχήματα, για όσους δέν γνωρίζουν αρχαία Ἑλληνικά (σ. XI-XXI), καθώς και από πίνακα συντομογραφιών (σ. 179-180), σημειώσεις (σ. 181-221), επίλογό βιβλιογραφίας (σ. 223-224) και πίνακα ονομάτων και πραγμάτων (σ. 225-228). Ὅπως γίνεται άμέσως φανερό από τις έπιγραφές τών κεφαλαίων και τήν ποσοτική κατανομή τοῦ βιβλίου, τὸ ενδιαφέρον τοῦ συγγρ. συγκεντρώνεται στή μελέτη τῆς Ὀρέστειας, και ὁ λόγος είναι προφανής: μόνο σέ μιὰ εὐρύτερη σύνθεση, ὅπως είναι ἡ τριλογία, μπορεί κανείς νά παρακολουθήσει τήν εὐθύγραμμη, τεθλασμένη ἢ παλίνδρομη πορεία ὀρισμένων κυρίαρχων θεμάτων και ἔτσι νά καταλήξει σέ λιγότερο ἢ περισσότερο άσφαλή συμπεράσματα.

Ὁ συγγρ. ξεκινᾷ από τήν αξιωματική θέση ὅτι ὁ Ἀθηναῖος θεατῆς εἶχε ὀξυμένο και ἐξασκημένο μουσικό αὐτί και ἦταν σέ θέση νά αναγνωρίσει τήν ἐπανάληψη ὀρισμένων μέτρων μέσα στοῦ ἴδιο δράμα ἢ στοῦ πλαίσιο τῆς τριλογίας και νά τὰ συσχετίσει μέ συγκεκριμένα θέματα μέ τήν ἴδια εὐκολία πού θά μπορούσε νά διακρίνει τήν παρωδία τῆς ἀναγνώρισης στίς *Χορηφές*, πού ἐπιχειρεῖται στήν *Ἠλέκτρα* τοῦ Εὐριπίδη, μολονότι εἶχαν περάσει σαράντα περίπου χρόνια από τήν παράσταση τῆς Ὀρέστειας³.

Βασισμένος σ' αὐτήν τήν πεποίθηση, ὁ συγγρ. διακρίνει, ἀφοῦ προηγουμένως ἐξαίρει τήν τυπική ἀναπαιστική ἔναρξη τῆς παρόδου τοῦ *Ἀγαμέμνονα* και τὸ δακτυλικὸ τῆς τμῆμα, δύο κυρίαρχα μέτρα: τὸ ληκύθιο και τὸ ἱαμβικό. Στὸ πρῶτο μέτρο είναι γραμμένος ὁ περίφημος ὕμνος στον Δία, και κατά τόν συγγρ. τὸ μέτρο αὐτὸ σχετίζεται μέ τὸ θέμα τῆς προόδου τῆς ἀνθρωπότητας κάτω από τὴ δίκαιη διακυβέρνηση τοῦ ὕψιστου θεοῦ, ἐνῶ τὸ δεύτερο συνδέεται μέ τὸ θέμα τοῦ ἐγκλήματος και τῆς ἀναπόφευκτης τιμωρίας (βλ. σ. 37-38). Στόχος τῆς μελέτης είναι νά παρακολουθήσει τήν παρουσία αὐτῶν τῶν δύο μέτρων στα λυρικά μέρη ὀλόκληρης τῆς τριλογίας και νά διαπιστώσει ἀν ὑπάρχει σύμπτωση ἢ διάσταση ἀνάμεσα στοῦ θέμα και τὸ ἐκάστοτε ἐπιλεγόμενο μέτρο. Ἡ σύλληψη και ἐφαρμογή μιᾶς τέτοιας μεθόδου είναι ἀσφαλῶς ἐλκυστική για τήν εὐρηματικότητα τῆς και δίνει ἀφορμή για διατύπωση μερικῶν ἀξιοπρόσεκτων και εὐαίσθητων παρατηρήσεων, συνολικά ὅμως δημιουργεῖ ἀρκετὰ δυσπερίλυτα προβλήματα. Γιατί ἄραγε ὁ θεατῆς θά πρέπει νά ὑποθέσει ὅτι αὐτὰ τὰ δύο

3. Scott, ὀ.π., σ. 30. Δυσκολεύομαι νά πιστέψω ὅτι οἱ θεατῆς στοῦ σύνολό τους θά θυμοῦνταν τόν ἀισχύλειο ἀναγνωρισμό. Θά πρέπει, ἐπομένως, νά ὑποθέσουμε ἢ ὅτι τὰ σημάδια τοῦ ἀναγνωρισμοῦ ἀνήκαν στοῦ κοινόχρηστο ὕλικό τῆς μυθικῆς παράδοσης ἢ ὅτι οἱ *Χορηφές* εἶχαν παρασταθεῖ σχετικά πρόσφατα, ὥστε νά ἔχει ἐντυπωθεῖ στή μνήμη τῶν θεατῶν τῆς *Ἠλέκτρας* ἢ ἀισχύλεια σκηνή. Για τὸ τελευταῖο ἐνδεχόμενο βλ. τήν πληροφορία τῆς ἀρχαίας βιογραφίας τοῦ Αἰσχύλου (σ. 332, 29-333, 2 Page): Ἀθηναῖοι δὲ τοσοῦτον ἠγάπησαν Αἰσχύλον ὡς ψηφίσασθαι μετὰ <τόν> θάνατον αὐτοῦ τόν βουλόμενον διδάσκειν τὰ Αἰσχύλου χορὸν λαμβάνειν. Πρβ. H. C. Baldry, *The Greek Tragic Theatre*. Λονδίνο 1971, σ. 109 (= *Τὸ τραγικὸ θέατρο στήν ἀρχαία Ἑλλάδα*, μετ. Γ. Χριστοδούλου - Α. Χατζηκώστα, Ἀθήνα 1981, σ. 149).

μέτρα συνδέονται προγραμματικά με τὰ αντίστοιχα θέματα και με ποιόν τρόπο ειδοποιεῖται γὰ μιά παρόμοια λειτουργία⁴; Ἄλλὰ ἀκόμη και ἂν υἱοθετήσουμε τὴν πρόταση τοῦ συγγρ., διαπιστώνουμε ὅτι προσκρούει σὲ δύο τουλάχιστο σημεία, πού τὴν ἀνατρέπουν ἢ περιορίζουν δραστικά τὴν ἐμβέλειά της.

(α) Στὸ Β' στάσιμο τοῦ Ἰαγὰμέμνονα (681 κ.έ.) ἡ ἐπικράτηση τοῦ ἰωνικοῦ και τοῦ γλυκῶνειου δείχνει, κατὰ τὸν συγγρ., ὅτι ὁ χορὸς ἀποφεύγει νὰ θίξει τὸ κρίσιμο θέμα τοῦ ἐγκλήματος και τῆς τιμωρίας, πού ἐκφέρεται με τὸ ἰαμβικὸ μέτρο. Ὡστόσο, ἡ τιμωρία τῆς Τροίας ἀποτελεῖ θέμα τοῦ στασίμου, και ἡ χρῆση τοῦ ἰαμβικοῦ μέτρου ὄχι μόνο θὰ ἦταν ἀναμενόμενη ἀλλὰ και ἐπιβεβλημένη, μιά και ἡ τιμωρία δὲν ἐξορκίζεται οὔτε ἐξωραΐζεται με ὅποιαδήποτε μουσική και ἂν ἐπενδυθεῖ. Ὅτι ὁ χορὸς ἀποφεύγει νὰ διατυπώσει και στὴν περίπτωση τοῦ πορθητῆ βασιλιᾶ τὸ λογικὸ συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μοντέλου τῆς θεοδικίας στὴν περίπτωση τῆς Τροίας εἶναι μιά διαπίστωση σωστή, στὴν ὁποία ὅμως καταλήγει κανεὶς με τὴ βοήθεια τῆς θεματικῆς ἀνάλυσης και ὄχι τῆς μετρικῆς⁵.

(β) Ὁ συγγρ., συνεπῆς πρὸς τὴ μεθοδολογικὴ ἀρχὴ του, παρατηρεῖ ὀρθὰ ὅτι ἡ ἐπιλογή τοῦ ληκύθιου στὴν ἀπαρίθμηση τῶν μυθολογικῶν παραδειγμάτων τοῦ Α' στασίμου τῶν Χορηφῶρων (585 κ.έ.) εἶναι ἀσύμβατη πρὸς τὸ θέμα και ἐρμηνεύει αὐτὴ τὴ διάσταση με τὴ σκέψη ὅτι ὁ χορὸς προσπαθεῖ, στηριγμένος σὲ παλαιότερους φόνους, νὰ δικαιολογήσει τὴ μητροκτονία, ἐνῶ γνωρίζει κατὰ βάθος ὅτι εἶναι ἀδικαιολόγητη. Ὁ θεατῆς, ὡστόσο, δὲν πιστεύω ὅτι εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξαγάγει τὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ συγγρ., ὅτι δηλαδὴ ὁ Ὀρέστης δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ διαπράξει τὴ μητροκτονία, ἀφοῦ οὔτε ἡ Ἄλθαια οὔτε ἡ Σκύλλα οὔτε οἱ Ἀθήνιες γυναῖκες δὲν τιμωρήθηκαν γιὰ τὸ ἐγκλήμα τους, και μάλιστα ἀπὸ συγγενικό τους πρόσωπο (σ. 97). Μιά τέτοια ἐρμηνεία προϋποθέτει συλλογισμούς πού δὲν περιέχονται ρητὰ στὸ κείμενο. Ἀπλούστερη και πειστικότερη μοῦ φαίνεται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ποιητῆς ἐπιδιώκει με τὴ μέθοδο τῆς σύγκρισης νὰ ἐξάρει τὴ φοβερὴτητα τοῦ ἐγκλήματος τῆς Κλυταιμῆστρας⁶.

Προχωρῶ σὲ μερικὲς πρόσθετες παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν λεπτομερειακὰ ζητήματα:

Ὁ συγγρ. σωστὰ ἐπισημαίνει στὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς μελέτης του τὴν ἰδιαιτέρη προτίμηση τοῦ Αἰσχύλου νὰ χρησιμοποιοῖ λέξεις ἀπὸ τὴν ἀκουστικὴ περιοχὴ (θροῶ, ἀποκλάζω, ἰάχω, ὀρθιάζω κτλ.). Τὸ ζήτημα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον και ξεπερνᾷ ὄχι μόνο τὸ πλαίσιο τῆς Ὀρέστειας, στὴν ὁποία

4. Εἶναι, βέβαια, ἐντελῶς διαφορετικὸ πρᾶγμα τὸ «ἦθος» πού δηλώνουν ὀρισμένα μέτρα —π.χ. ἡ ψυχικὴ ταραχὴ πού ἐκφράζουν οἱ δόχμιοι. Ὁ συγγρ. δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημαίνει και τέτοιες περιπτώσεις, πού ἔχουν ὅμως ἔμμεση μόνο σχέση με τὴ βασικὴ του θέση.

5. Βλ. T. Gantz, *The Chorus of Aeschylus' Agamemnon*, *HSCPh* 87 (1983) 65-86, ἰδιαιτέρα σ. 81.

6. Βλ. G. Hodler, *Untersuchungen zum Gebrauch mythologischer Beispiele in der attischen Tragödie*, διατρ., Χαϊδελβέργη 1956, ἰδιαιτέρα σ. 23.

περιορίζεται ο συγγρ., αλλά και τῶν σωζόμενων δραμάτων τοῦ Αἰσχύλου —πρόκειται γιὰ θέμα ποῦ ἀπαιτεῖ ξεχωριστὴ πραγμάτευση. Μιὰ γόνιμη ἀφετηρία πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ προσφέρει ἡ μονογραφία τῆς M. Kaimio, *Characterization of Sound in Early Greek Literature*, Ἐλσίνκι 1977 (γιὰ τὸν Αἰσχύλο βλ. σ. 163-174), ποῦ ὁ συγγρ. δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ὑπόψη του.

Σ. 191 σημ. 19 (πρβ. σ. 33 καὶ 215 σημ. 17). Ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑπαινικτικότητα τῶν λόγων τοῦ φύλακα στὸ τέλος τῆς προλογικῆς του ρήσης (Ἄγαμέμνων 39) ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται στὴν ἐμφάνιση τῆς βασιλίσσας, ἀλλὰ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ. Ἀκόμη καὶ ἂν γίνει δεκτὴ μιὰ τόσο πρώιμη σιωπηλὴ ἐμφάνιση τῆς Κλυταιμῆστρας, γεγονός ἐξαιρετικὰ ἀμφιλεγόμενο, ἡ εἰσοδὸς τῆς δύσκολα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸν στίχο 83. Βλ. σχετικὰ E. H. Pool, *Clytemnestra's First Entrance in Aeschylus' Agamemnon. Analysis of a Controversy, Mnemosyne* 36 (1983) 71-116, ἰδιαίτερα σ. 103. Ὁ Pool, ὕστερα ἀπὸ διεξοδικὴ συζήτηση, καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ παρουσία τῆς βασιλίσσας μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πιθανὴ μόνο στὸ διάστημα ποῦ καλύπτουν οἱ στίχοι 83-103.

Σ. 197, σημ. 51. Ὁ συγγρ., ἀκολουθώντας παλαιότερο ἄρθρο του (Lines for Clytemnestra, *TAPHA* 108, 1978, 259-269), ἀποδίδει τοὺς στίχους 489-502 τοῦ Ἄγαμέμνονα στὴ βασιλίσα καὶ ὄχι στὸν χορὸ. Γιὰ τὴν ἀντίθετη ἀποψη, ποῦ μοῦ φαίνεται περισσότερο πειστικὴ, βλ. Pool, ὅ.π., σ. 110, σημ. 79.

Σ. 207, σημ. 127. Ἡ ἀποψη ὅτι, πρὶν ἀρχίσει ἡ παράσταση τῶν *Εὐμενίδων*, ὁ Ἀπόλλων, ὁ Ὀρέστης καὶ οἱ Ἐρινύες βγαίνουν ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ παίρνουν θέση στὴ σκηνὴ δημιουργώντας ἔτσι μιὰ «στημένη» σκηνικὴ εἰκόνα δὲν φαίνεται πειστικὴ. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι μὲ αὐτὴν τὴ σκηνοθετικὴ ἐπιλογή ἀχρηστεύεται προκαταβολικὰ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν Ἐρινύων ἀπὸ τὴν προφήτισσα (40 κ.έ.), ἀφοῦ ἡ εἰκόνα θὰ γινόταν ἄμεσα ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν θεατὴ. Γιὰ μιὰ διαφορετικὴ λύση βλ. A. L. Brown, *Some Problems in the Eumenides, JHS* 102 (1982) 26-32 καὶ N. X. Χουρμουζιάδης, *Ὅροι καὶ μετασχηματισμοὶ στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία*, Ἀθήνα 1984, σ. 64.

Σ. 216, σημ. 24. Ἡ παρουσία τοῦ Ἐτεοκλῆ στοὺς Ἑπτὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παρόδου δὲν εἶναι πιθανή. Τὸ ἀποφασιστικὸ κριτήριον γιὰ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ ἥρωα ἀπὸ τὴ σκηνὴ τὸ προσφέρει, ὅπως πιστεύω, τὸ ἴδιο τὸ κείμενο. Συγκεκριμένα ὑπάρχει μιὰ ἐπανάληψη στὰ λόγια τοῦ χοροῦ, ἡ ὁποία ἀποκτᾶ νόημα, μόνο ἂν προϋποθεθεῖ ἡ ἀπουσία τοῦ Ἐτεοκλῆ: 151 *δοβον ἀρμάτων ἀμφὶ πόλιν κλύω* ~ 203-4 *ἔδεισ' ἀκούσασα τὸν ἀρματοκτυπον δοβον*· 158 *ἀκρόβολος δ' ἐπάλξεων λιθάς ἔρχεται* ~ 213 *νειφομένας λιθάδος <ἦν> βρόμος*· 110 κ.έ. ἐκτενὴς προσευχὴ τοῦ χοροῦ ~ 214-5 *δὴ τότε ἤρθην φόβω πρὸς μακάρων λιτάς, πόλεος ἴν' ὑπερέχοιεν ἀλκάν*.

Τέλος, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθοῦν ὀρισμένες δυσεξηγήτες βιβλιογραφικὲς παραδρομές. Σ. 179 Ἡ ἀνάλυση τῆς συντομογραφίας *BICS* δὲν εἶναι *British Institute of Classical Studies* ἀλλὰ *Bulletin of the Institute* κτλ. - Ἐνῶ στὴ σ. 181, σημ. 2 ἀναφέρεται ὡς χρονολογία ἐκδοσης τοῦ γνωστοῦ βιβλίου τοῦ G. Thomson *Aeschylus and Athens* τὸ ἔτος 1947, στὴ σ. 187, σημ. 56 ἀναγράφεται

ώς έτος έκδοσης τὸ 1940. Στὴν πραγματικότητα τὸ βιβλίο πρωτοεκδόθηκε τὸ 1941, κυκλοφόρησε σὲ δεύτερη ἔκδοση τὸ 1946 καὶ ἔκτοτε γνώρισε ἐπανεπιλημμένες ἀνατυπώσεις. - Σ. 182, σημ. 11. Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Αἰσχύλου ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν Mette τὸ 1959 καὶ ὄχι τὸ 1939, χρονιὰ πού ὁ Mette ἐπιμελήθηκε τὸ *Supplementum Aeschyleum*. - Σ. 184, σημ. 24 (πρβ. καὶ σ. 223). Ὁ ὑπότιτλος τοῦ περίφημου ἔργου τοῦ Kranz *Stasimon* εἶναι *Untersuchungen zu Form und Gehalt* (καὶ ὄχι *Gestalt*) *der griechischen Tragödie*. - Σ. 191, σημ. 16. Τὸ ἄρθρο τοῦ Arnott «Euripides and the Unexpected» δημοσιεύθηκε τὸ 1973 καὶ ὄχι τὸ 1978. - Σ. 215, σημ. 20. Ἐντὶ Gilbert Murray γρ. Gilbert Norwood. - Σ. 221, σημ. 71. Τὸ βιβλίο τοῦ Hiltbrunner τυπώθηκε στὴ Βέρνη τὸ 1950 καὶ ὄχι στὸ Στρασβοῦργο τὸ 1946.

Δυσεξήγητο ἐπίσης παραμένει τὸ γεγονός ὅτι γίνονται παραπομπές σὲ παλαιότερες ἐκδόσεις βιβλίων. Ἔτσι, ἡ μετρικὴ τοῦ Snell παρατίθεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1955 καὶ ὄχι στὴν τέταρτη συμπληρωμένη ἔκδοση τοῦ 1982 (σ. 197, σημ. 53)· τὸ δίτομο ἔργο τοῦ Pohlenz *Die griechische Tragödie* (Λιψία-Βερολίνο 1930) κυκλοφόρησε σὲ δεύτερη ἀναθεωρημένη ἔκδοση στὴ Γοττίγγη τὸ 1954 (σ. 202, σημ. 95)· τὸ βιβλίο τοῦ Lesky *Die tragische Dichtung der Hellenen* (καὶ ὄχι *Hellen*) μνημονεύεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1956 καὶ ὄχι στὴν τρίτη ἐπαυξημένη καὶ ἀναθεωρημένη ἔκδοση τοῦ 1972 (σ. 212, σημ. 20)· τέλος, τὸ βιβλίο τοῦ Kitto *Greek Tragedy* παρατίθεται στὴ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1950 καὶ ὄχι στὴν τρίτη τοῦ 1961 (σ. 223).

Συνοψίζοντας τὶς παραπάνω σκέψεις καὶ παρατηρήσεις διαπιστώνουμε ὅτι ἡ μέθοδος πού ἐπέλεξε ὁ συγγρ. ὀδηγεῖ σὲ παρακινδυνευμένα καὶ εὐάλωτα συμπεράσματα, καὶ ἡ ἔρευνά του δὲν μπορεῖ νὰ ξεπεράσει τὸ στάδιο ἑνὸς γοητευτικοῦ πειράματιςμοῦ· ἡ πιδὸ φερέγγυα βάση γιὰ τὴν ἔρμηνεία τῶν δραμάτων ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἡ θεματικὴ ἀνάλυση τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου, ἀφοῦ δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ γνωρίσουμε τὴ μουσικὴ. Πάντως, τὸ βιβλίο τοῦ Scott ἐπεξεργάζεται εὐσυνείδητα τὴν πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία καὶ περιέχει ἐπιμέρους ἔρμηνευτικὲς παρατηρήσεις καὶ σκηνοθετικὲς προτάσεις πού τοῦ ἐξασφαλίζουν ἀναμφισβήτητα μιὰ θέση στὴν τεράστια αἰσχυρικὴ ἔρευνα.

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΙΑΚΩΒ

Charles Kahn, 'Αναξίμανδρος και οί άπαρχές της έλληνικής κοσμολογίας, μετάφραση Νίκος Γιανναδάκης, «Πολύτυπο», 'Αθήνα 1982, σ. XXIII+382. *Πρόκλου Διαδόχου*, Στοιχείωσις θεολογική, Εισαγωγή-Σχόλια *E. R. Dodds*, μετάφραση 'Ιγνάτιος Σακαλής, «Πολύτυπο», 'Αθήνα 1982, σ. 269. *Διονυσίου 'Αρεοπαγίτου*, Περὶ μυστικῆς θεολογίας, Εισαγωγή *Vladimir Lossky*, μετάφραση Σωτήρης Γουνελάς, «Πολύτυπο», 'Αθήνα 1983, σ. 85.

Τὰ τρία βιβλία είναι τὰ πρῶτα μιᾶς νέας έκδοτικῆς σειρᾶς μετὴν όνομασία «Φιλόσοφος Λόγος». Θα περιμέναμε κάποιον εισαγωγικό σημείωμα τοῦ έπιμελητῆ τῆς σειρᾶς σχετικό με τοὺς στόχους της και τὰ κενὰ πού έρχεται νὰ καλύψει. Τέτοιο σημείωμα ὅμως δὲν υπάρχει. 'Απλῶς στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου ἀπὸ τὰ τρία βιβλία ἀναφέρεται ὅτι «εἶναι ἀκόμη μακρὰ ἢ στιγμὴ ὅπου θὰ γίνει κατορθωτῆ ἢ προσέγγιση τῶν ἀρχαιοελληνικῶν κειμένων μέσα ἀπὸ τὴ δική μας πνευματικὴ παράδοση και τὴ δική μας γλώσσα» (σ. XI). 'Ετσι τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς σειρᾶς είναι μετάφραση μιᾶς ἀγγλικῆς μελέτης γιὰ ἕναν προσωκρατικό φιλόσοφο, ἐνῶ τὰ δύο ἐπόμενα είναι δίγλωσσες έκδόσεις φιλοσοφικῶν κειμένων μετὴν εισαγωγή και σχολιασμό. Καὶ ἡ μία και ἡ ἄλλη περίπτωση ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη στὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ βιβλιογραφία, κι ἔτσι ἀπὸ μιὰ πρώτη ἄποψη δὲν μπορούμε παρὰ νὰ ἐπικροτήσουμε τὴ νέα αὐτὴ προσπάθεια.

Πρῶτο βιβλίο τῆς σειρᾶς εἶναι τὸ γνωστὸ βιβλίο τοῦ Kahn γιὰ τὸν 'Αναξίμανδρο. Στὸν πρόλόγο του ὁ μεταφραστῆς παρατηρεῖ ὅτι «ὁ τρόπος προσέγγισης τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Kahn, ἀποτελεῖ παραδειγματικὴ περίπτωση στὰ πλαίσια τῆς σύγχρονης φιλολογικῆς ἐπιστήμης» (σ. XI). 'Η παρουσίαση ἑνὸς φιλολογικοῦ ἔργου ὡς πρώτου σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ σειρά, θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει ἀπορίες. Στὴν περίπτωση ὡστόσο τοῦ βιβλίου τοῦ Kahn δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα, γιατί δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπλῶς φιλολογικὴ παρουσίαση τῶν κειμένων και τῶν πηγῶν, ἀλλὰ γιὰ ἕναν πολὺ πετυχημένο συνδυασμὸ τέλειαις γνώσης τῶν κειμένων και μιᾶς οὐσιαστικῆς προσέγγισης τοῦ φιλοσοφικοῦ τους περιεχομένου. 'Ο συνδυασμὸς αὐτὸς εἶναι ὅπωςδήποτε ἀπαραίτητος γιὰ μιὰ σωστὴ γνώση και ἐρμηνεία αὐτοῦ τοῦ εἶδους τῶν κειμένων.

Τὸ πρῶτότυπο ἔχει έκδοθεῖ στὰ 1960 (δεύτερη έκδοση 1964), ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι τὸ ἴδιο χρήσιμο ἀκόμη και σήμερα. 'Εκτὸς ἀπὸ τίς πολὺ χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὴ δοξογραφία, πού ἰσχύουν γιὰ ὅλη τὴν προσωκρατικὴ φιλοσοφία, ἐξετάζει τὴν κοσμολογία τοῦ 'Αναξίμανδρου σὲ σχέση και με τοὺς ὑπόλοιπους προσωκρατικούς, ἔτσι ὡστε τὸ ἔργο νὰ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς μιὰ πολὺ καλὴ εισαγωγή στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη γενικότερα. 'Η ἐπιλογή ἐπομένων γιὰ μετάφραση τοῦ ἔργου αὐτοῦ κρίνεται ἀπόλυτα ἐπιτυχῆς.

'Εξίσου ἐπιτυχῆς εἶναι και ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὸν Νίκο Γιανναδάκη, καθὼς και ἡ τυπογραφικὴ παρουσίαση τοῦ βιβλίου. 'Ο μεταφραστῆς πείθει ὅτι εἶναι παράλληλα και γνώστης τοῦ θέματος, κι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ὄρο γιὰ μιὰ σωστὴ μετάφραση ἐπιστημονικοῦ κειμένου. Δὲν καταλαβαίνουμε ὅμως γιατί δὲν μπῆκαν στὴν ἑλληνικὴ έκδοση οἱ τόσο

απαραίτητοι πίνακες πραγμάτων, ονομάτων, χωρίων και ελληνικῶν ὄρων τῆς ἀγγλικῆς ἔκδοσης. Ὅπως δὲ ἰσχυρῶς, ἡ μικρὴ αὐτὴ ἐπιφύλαξη δὲν ἀνατρέπει καθόλου τὴ γενικὴ κρίση γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐπιτυχία τοῦ πρώτου αὐτοῦ τόμου.

Δυστυχῶς, δὲν μπορούμε νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ δύο ἐπόμενα βιβλία τῆς σειρᾶς. Ἡ ἐπιλογή τῶν κειμένων ποὺ μεταφράστηκαν εἶναι κι ἐδῶ σωστὴ. Πρόκειται γιὰ δύο κείμενα ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ἐποχὴ τῆς φιλοσοφίας ποὺ εἶναι σχεδὸν ἄγνωστη στὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία, χωρὶς ὥστόσο νὰ στερεῖται ἐνδιαφέροντος. Εἶναι ἡ μεταβατικὴ περίοδος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ στὴ χριστιανικὴ σκέψη, ποὺ ἔπαιξε πολὺ οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας.

Τὸ κείμενο τοῦ Πρόκλου εἶναι ἡ *Στοιχείωσις θεολογική*, ἓνα ὀπωσδήποτε σημαντικὸ κείμενο, ἀφοῦ, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Dodds «ἀποτελεῖ τὴ μόνη πραγματικὰ συστηματικὴ ἔκθεση τῆς νεοπλατωνικῆς μεταφυσικῆς ποὺ ἔχει παραδοθεῖ σὲ μᾶς» (σ. 13). Χρησιμοποιήθηκε τὸ κείμενο τῆς σχολιασμένης ἔκδοσης τοῦ E. R. Dodds (Ὁξφόρδη, πρώτη ἔκδοση 1933, δευτέρη 1963), τῆς ὁποίας προτάσσεται μεταφρασμένη ἢ εἰσαγωγὴ.

Γιὰ τὴ μεταφράστρια τῆς εἰσαγωγῆς, Ἑλεάννα Βλάχου-Ἀρζόγλου, σὲ καμιά περίπτωσι δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅπως γιὰ τὸν Ν. Γιανναδάκη, ὅτι γνωρίζει τὸ θέμα ποὺ μεταφράζει. Ἡ μετάφρασή της εἶναι γεμάτη ἀπὸ λάθη, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπαράδεκτα γιὰ ἓνα βιβλίον μὲ ἐπιστημονικὴ ἀξιῶσις. Γιὰ λόγους οἰκονομίας χώρου θὰ ἀναφερθοῦμε μόνον σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά:

1. Λανθασμένη μετάφραση λέξεων: π.χ. ἡ μεταφράστρια μεταφράζει τὴ λέξη *implicit* (= ὑπονοούμενη) μὲ «ἄρρητη» (σ. 14): *scriptural* (= τῆς Γραφῆς) μὲ «πνευματικὸ» (σ. 18): *proceedings* (= διαδικασίες) μὲ «προηγούμενα» (σ. 19): *occasional* (= εὐκαιρικά, περιστασιακά) μὲ «σποραδικά» (σ. 22): *secondary elaborations* (= δευτερεύουσες ἐπεξεργασίες) μὲ «βελτιώσεις» (σ. 25): *personal* (= προσωπικὸς) μὲ «ἀτομικὸς» (σ. 26): *are not wanting* (= δὲν λείπουν) μὲ «δὲν εἶναι ἀναγκαῖες» (σ. 34): *indirectly* (= ἔμμεσα) μὲ «συμπτωματικὰ» (σ. 53).

2. Παράλειψη λέξεων ἢ φράσεων ἀπὸ τὴ μετάφραση: Στὴ φράση: *Among later works, neither Porphyry's ἀφορμαὶ πρὸς τὰ νοητὰ nor the little treatise...*, δὲν μεταφράστηκαν οἱ λέξεις *among later works* (σ. 14): ἡ φράση *The vast prolixities of exposition... riot unchecked in the jungle of the Platonic Theology...* μεταφράστηκε: «οἱ πλατεῖασμοὶ τῆς ἐκθεσης... κατακλύζουν τὴν Πλατωνικὴ θεολογία», ἀντὶ «ἡ τεράστια πληθωρικότητα τῆς ἐκθεσης... ὀργιάζει ἀνεξέλεγκτη στὴ ζούγκλα τῆς Πλατωνικῆς θεολογίας» (σ. 16): στὴ φράση: *... Pr. extends his proposed censorship to all but one of Plato's dialogues*, δὲν μεταφράστηκε τὸ *but one* (= ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα) κι ἔτσι ἡ συνέχεια τῆς φράσης γίνεται ἀκατανόητη (σ. 20): στὴ φράση: *a group of lost works...* δὲν μεταφράστηκε ἡ λέξη *lost* (= χαμένα) (σ. 21): στὴ φράση: *... apparently accepted in one place by Ueberweg-Geyer...* δὲν μεταφράστηκε τὸ *in one place* (= σὲ ἓνα μέρος), πράγμα ποὺ κάνει ἄλλη μιὰ φορὰ ἀκατανόητη τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου (σ. 22): στὴ φράση: *a very doubtful reference...* δὲν μεταφράστηκε ἡ λέξη *very* (σ. 24): στὸν συνδυασμὸ: *fragmentary Arabic versions* δὲν μεταφράστηκε ἡ λέξη *Arabic* (σ. 46): καὶ στὸν συνδυασμὸ: *whose pagan imitator* δὲν μεταφράστηκε ἡ λέξη *pagan* (σ. 49).

3. Προσθήκη λέξεων στὴ μετάφραση: τὸ: *comprehensive scheme of reality* μεταφράστηκε «περιεκτικὸ θεωρητικὸ σχῆμα γιὰ τὸ εἶναι» (σ. 15) καὶ τὸ: *it was reserved* μεταφράστηκε «ἡ μοῖρα ἐπεφύλασσε» (σ. 29).

4. Πλήρης παρανόηση τοῦ κειμένου: ἡ φράση: The style and method of the book are in strict conformity *with its systematic purpose* μεταφράστηκε «τὸ ὕφος καὶ ἡ μέθοδος τοῦ βιβλίου βρίσκονται σὲ αὐστηρὴ συμφωνία μὲ τὸ τῆς συστηματοποίησης» ἀντὶ «μὲ τὴ συστηματικὴ του πρόθεση» (σ. 16)· ἡ φράση: Their business was to preserve *the uninstructed* from the poison of pagan philosophy μεταφράστηκε «μέλημά τους ἦταν νὰ διασώσουν τὸ μὴ μεταδιδόμενο μέσω κάποιας διδασκαλίας ἀπὸ τὸ δηλητήριο τῆς εἰδωλοατρικῆς φιλοσοφίας» ἀντὶ «νὰ προφυλάξουν τὸν ἀμόρφωτο» (σ. 19)· τέλος, ἡ φράση: In a voluminous writer who has an elaborate system to expound some minor variations and even inconsistencies are in any case to be expected μεταφράστηκε «σὲ ἕναν πολυγραφώτατο συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐπεξεργαστεῖ ἕνα ἐπιμελημένο σύστημα γιὰ νὰ ἐπεξηγήσει ὀρισμένες μικροπαραλλαγές, ἢ, ἀκόμα, καὶ ἀσυνέπειες, αὐτὸ ὅπωςδήποτε πρέπει νὰ ἀναμένεται» ἀντὶ «σὲ ἕναν πολυγραφώτατο συγγραφέα ποῦ ἔχει νὰ ἐκθέσει ἕνα ἐπιμελημένο σύστημα, κάποιες ἐλάσσονες παραλλαγές, ἢ ἀκόμα καὶ ἀσυνέπειες, μποροῦν ὅπωςδήποτε νὰ ἀναμένονται» (σ. 26-27).

5. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι, ἀκολουθώντας τὴ γενικὴ γραμμὴ τῆς σειρᾶς, ἡ μεταφράστρια ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀφήνει τὰ μὴ ἀγγλικά (γερμανικά, γαλλικά, λατινικά) παραθέματα τοῦ Dodds ὅπως βρίσκονται στὸ ἀγγλικὸ κείμενο —προσωπικὰ θὰ προτιμοῦσαμε νὰ ὑπάρχει σὲ κάποια σημείωση τοῦ μεταφραστῆ ἢ ἑλληνικὴ τους μετάφραση— δὲν καταλαβαίνουμε γιὰτί δὲν μεταφράζεται ἡ ἀγγλικὴ λέξη *jesuit* (= ἰησοῦίτης) (σ. 44) καὶ οἱ ἐπίσης ἀγγλικὲς λέξεις *stedfastness do hate* (= μισοῦν τὴ σταθερότητα) (σ. 53).

6. Ἡ αὐθαιρεσία τῆς μεταφράστριας γίνεται πραγματικὰ ἐπικίνδυνα, ὅταν παίρνει ἀπὸ μόνῃ τῆς τὸ δικαίωμα νὰ δώσει μιὰ τελειῶς προσωπικὴ ἐρμηνεῖα σὲ κάποιο σημεῖο ὅπου οἱ φιλοσοφικὲς τῆς γνώσεις δὲν τὴ βοηθοῦν: ἡ ἔκφραση *The teaching of the Porche* (= ἡ στωικὴ διδασκαλία) βαπτίσθηκε ἀπὸ τὴν μεταφράστρια «μυστικιστικὴ διδασκαλία» (σ. 28).

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς μόνον ἀπὸ τίς μεταφραστικὲς «ἐπεμβάσεις» στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Dodds. Ὁ περιορισμὸς τοῦ χώρου δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναφεροῦμε μὲ λεπτομέρειες στὴν τυπογραφικὴ ἐμφάνιση τῆς εἰσαγωγῆς. Ἡ ἀδιαφορία ποῦ ἐπικρατεῖ, ἰδίως στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ὑποσημειώσεων, εἶναι πραγματικὰ ἐξοργιστικὴ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὀρισμένες περιπτώσεις: ἀντὶ Ὀλυμπιοδ. εἰς Φαῖδ. γράφεται Ὀλυμπιοδ. εἰς Παρμ. (σ. 21)· ἀντὶ Βίος Πρόκλ. γράφεται Βίος Πλωτ. (σ. 27)· ἀντὶ 437-438 μ.Χ. γράφεται 437-438 π.Χ. (σ. 22). Τὰ ἴδια ὀνόματα ἀναφέρονται μὲ διαφορετικὴ μορφή: Guillelnus (sic) de Moerbeke (σ. 22) καὶ Γουλιέλμος τῆς Morbecca (σ. 49, 51)· Προκόπιος ὁ Γαζαῖος (σ. 37, 50) καὶ Προκόπιος τῆς Γάζας (σ. 46)· Ἐριγένεα (σ. 43) καὶ Ἐριγένη (σ. 44). Τὰ περισσότερα γερμανικά ὀνόματα εἶναι γραμμένα λάθος: π.χ. *Veberweg* ἀντὶ *Ueberweg* (σ.22)· *Frendenthal* ἀντὶ *Freudenthal* (σ. 41). Ὑπάρχουν, τέλος, σοβαρὰ ὀρθογραφικὰ λάθη: *δυσιδαίμων* (σ. 41, δύο φορές)· Ἡ (sic) προσθήκες (σ. 48).

Ὑστερα ἀπὸ τίς παραπάνω ἐνδεικτικὲς παρατηρήσεις, ὁ ἀναγνώστης ἀναρωτιέται ποῖος ἦταν, ἐδῶ, ὁ συμβουλευτικὸς ρόλος τοῦ ἐπιμελητῆ τῆς σειρᾶς.

Εὐτυχῶς, στὴ μετάφραση τοῦ κειμένου τὰ πράγματα δὲν εἶναι καὶ τόσο ἄσχημα. Ὁ Ἰγνάτιος Σακαλῆς, ποῦ μὲ παλιότερη δουλειά του —μετάφραση τοῦ *περὶ θεῶν ὀνομάτων* τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, φιλολογικὸς σχολιασμὸς τῶν *Διαλεκτικῶν* τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ— ἔχει δείξει ὅτι, φιλολογικὰ τουλάχιστον, κινεῖται μὲ ἀνεση στὸν χώρο, δίνει μιὰ σωστὴ γλωσσικὰ καὶ στρωτὴ μετάφραση τοῦ ἀρκετὰ δύσκολου αὐτοῦ κειμένου τοῦ Πρόκλου.

Ἐπάρχουν ὡστόσο ὀρισμένα σημεῖα, ὅπου θὰ διαφωνούσαμε μὲ τὶς λύσεις ποὺ υἰοθετεῖ.

1. Ἡ σύνταξη τοῦ ῥήματος «μετέχω» μὲ αἰτιατική (ὑπάρχει ἤδη στὴν πρώτη φράση τοῦ ἔργου «μετέχει τὸ ἕνα», ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλο τὸ ὑπόλοιπο κείμενο βρίσκεται πολὺ συχνά) εἶναι γλωσσικὰ ἀπαράδεκτη, ἀλλὰ μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ καὶ παρερμηνεῖες. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ῥῆμα «κοινωνῶ» (π.χ. «κοινωνοῦν τὸ ἕνα τὸ ἄλλο», πρόταση 5).

2. Λέξεις τοῦ ἀρχαίου κειμένου μένουν ἀμετάφραστες σὲ περιπτώσεις ὅπου εἶτε δὲν ὑπάρχουν πιὰ στὴ νεοελληνική π.χ. «παθητός» (πρ. 80), εἶτε ἡ σημασία τους ἔχει ἀλλάξει, π.χ. «ἐπιτήδειος» ἀντὶ «κατάλληλος» (πρ. 79), «ἀπειρία» ἀντὶ «ἀπειρότητα» (πρ. 91, 92, 94, 102), «αὐτόματο» ἀντὶ «τυχαῖο» (πρ. 97), «προσεχῶς» ἀντὶ «ἄμεσα» (πρ. 172).

3. Λανθασμένες μεταφράσεις ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὀφείλονται σὲ παραδρομή: π.χ. τὸ «ἀνώλεθρος» μεταφράζεται «ἀνώτερη» (πρ. 187), τὸ «ἴνα ἐλλάμπη» «γιά νὰ μπεῖ» (πρ. 23), τὸ «ἐξέχεται» «κρέμονται» (πρ. 100), τὸ «ζωτικῶς» «γνωστικῶς» (πρ. 103), τὸ «ἕκαστον» «ἕνας» (170), καὶ τὸ «αὐτοκίνητον» μεταφράζεται ἀπλῶς «κινούμενο» (πρ. 17).

4. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου τὰ πράγματα δυσκολεύουν εἶναι ἡ καθαρὰ φιλοσοφική ὀρολογία, ὅπου ὁ μεταφραστὴς δὲν ἀκολουθεῖ ἕναν ἑνιαῖο τρόπο μετάφρασης, πρᾶγμα ποὺ δημιουργεῖ προβλήματα. Ἔτσι, μεταφράζει τὶς περισσότερες φορές τὴ λέξη «οὐσία» ὡς «ὑπαρξη». Ἐδῶ δὲν μεταφράζει τὸν Πρόκλο, ἀλλὰ τὸν Dodds ποὺ γράφει existence. Δὲν βλέπουμε τὴ σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς μετάφρασης¹, τὴ στιγμή μάλιστα ποὺ στὸ κείμενο ὑπάρχει καὶ ἡ λέξη «ὑπαρξις», ποὺ βέβαια ὁ μεταφραστὴς τὴν ἀφήνει ἀμετάφραστη (πρ. 67, 173). Τὰ πράγματα συγχέονται ἀκόμη περισσότερο, ὅταν ὀρισμένες φορές ἀφήνει καὶ τὴ λέξη «οὐσία» ἀμετάφραστη (πρ. 171, 172). Ὅσο γιὰ τὸν ἄλλο προβληματικὸ ὄρο, τὸν ὄρο «ὑπόσταση», τὸν μεταφράζει ἀλλοῦ ὡς «φύση» (πρ. 20), ἀλλοῦ ὡς «ὑπαρξη» (πρ. 29), ἐνῶ ἀλλοῦ τὸν ἀφήνει ἀμετάφραστο (πρ. 23). Προσωπικὰ θὰ προτεινάμε οἱ τρεῖς αὐτοὶ ὄροι (οὐσία, ὑπαρξις, ὑπόστασις) νὰ μείνουν ἀμετάφραστοι, ἀφοῦ ἔτσι δὲν δημιουργεῖται κανένα πρόβλημα κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τοῦ κειμένου.

Ὅπως δηλώνεται στὸ σημείωμα τοῦ ἐπιμελητῆ, ἀπὸ τὸν ἐκτενέστατο σχολιασμὸ τοῦ Dodds ποὺ περιλαμβάνει 134 σελίδες, ἔγινε μία πολὺ μικρὴ ἐπιλογή (12 σελίδες) —χωρὶς ὅμως νὰ φαίνεται πουθενὰ ποιὸς εἶναι ὁ ὑπεύθυνος γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τὴ μετάφρασή της— ἡ ὁποία περιορίζεται στὰ σημεῖα ποὺ δείχνουν τὶς «καταβολές» τῆς σκέψης τοῦ Πρόκλου. Ὅμως, ἂν μία ἐπιλογή εἶναι θεμιτή, ἡ ἀυθαίρετη περικοπὴ φράσεων τοῦ ἀγγλικοῦ κειμένου στὴ μετάφραση,

1. Ὁ Jean Trouillard στὴ γαλλικὴ μετάφραση χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη substance καὶ ὄχι existence, βλ. Proclus, *Eléments de Théologie*, traduction de Jean Trouillard, Paris 1965.

ὅταν μάλιστα ἔτσι ἀλλοιώνεται τὸ νόημα, δὲν δικαιολογεῖται. Ἔτσι ἔχουμε: στὴ φράση «the development of the doctrine was probably influenced by the treatment of definite number in *Philebus* 16C ff. as the link between τὸ ἓν καὶ τὸ ἄπειρον» δὲν μεταφράστηκε τὸ τελευταῖο μέρος «ὡς ὁ δεσμὸς ἀνάμεσα στὸ ἓν καὶ τὸ ἄπειρον» (πρ. 61 καὶ 62): στὴ φράση this is based on the Plotinian doctrine of the twofold activity of intelligibles, intrinsic and extrinsic δὲν μεταφράστηκε τὸ τελευταῖο μέρος «τῆς διπλῆς ἐνεργητικότητας τῶν νοητῶν, ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς» (πρ. 64): στὴ φράση in the Christian theology of the period δὲν μεταφράστηκε τὸ «τῆς περιόδου» (πρ. 120). Ἡ φράση in Hellenistic religious literature γίνεται ἀπλῶς «ἀπὸ τοὺς ἔλληνες» ἀντὶ «στὴν ἑλληνιστικὴ θρησκευτικὴ λογοτεχνία» (πρ. 151). Ἡ λέξη transcendence (= ὑπερβατικότητα) μεταφράστηκε «ὑπεροχή» (πρ. 8). Ἡ φράση at a very early period of P's development μεταφράστηκε ἀπλῶς «νωρίτερα» ἀντὶ «σὲ μία πολὺ πρώιμη περίοδο τῆς ἐξέλιξης τοῦ Πρόκλου» (πρ. 14). Τὸ incorporeal (= ἀσώματη) μεταφράστηκε «ἄυλη» (πρ. 15-17). Ἡ φράση eternal activity μεταφράστηκε «τὸ αἰώνιο στὴν ἐνέργεια» ἀντὶ «αἰώνια ἐνεργητικότητα» (πρ. 52). Τέλος ὑπάρχουν λάθη στὶς παραπομπές σὲ ἄλλα κείμενα: ἔτσι ἀναφέρεται τοῦ *Νόμου* ἀντὶ τῶν *Νόμων* (πρ. 20), τὸ *de mot. anim.* γίνεται *περὶ ζώων μορίων* ἀντὶ *περὶ ζώων κινήσεως* (πρ. 45 καὶ 46) κ.ἄ.

*

Μὲ τὸ τρίτο βιβλίον τῆς σειρᾶς, περνοῦμε στὴν περιοχὴ τῆς χριστιανικῆς σκέψης. Ὁ Dodds, στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του γιὰ τὸν Πρόκλο, θεωρεῖ τὸν Διονύσιο ὡς ἕναν ἄγνωστο ἐκκεντρικὸ πού εἶχε τὴν ἰδέα νὰ ντύσει τὴ φιλοσοφία του μὲ χριστιανικὰ ἐνδύματα: ἐπομένως τοῦ ἄξιζε τουλάχιστον ἡ κατηγορία τοῦ αἰρετικοῦ (σ. 43). Ὁ Lossky ἀπ' τὴ μεριά του μιλάει γιὰ τὴν ἀναμφισβήτητη θεολογικὴ ἀξία τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου (*Περὶ μυστικῆς θεολογίας* σ. 14). Ὁ ἀναγνώστης καὶ τῶν δύο βιβλίων ἀφήνεται ἔτσι νὰ κρίνει μόνος του ποῖα ἀπὸ τίς δύο ἀπόψεις βρῖσκει πειστικότερη.

Ὡς εἰσαγωγὴ στὸ *Περὶ μυστικῆς θεολογίας* τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, χρησιμοποιήθηκε τὸ δεῦτερο κεφάλαιο ἀπὸ τὸ πολὺ σημαντικὸ γιὰ τὸ θέμα του βιβλίου τοῦ Vladimir Lossky, *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, Paris 1944, πού ἀναφέρεται εἰδικότερα στὸν θεῖο γνώφο. Ὡς σχολιασμοὶ προστέθηκαν τὰ σχόλια τοῦ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ μία παράφραση τοῦ Παχυμέρη.

Ἡ μετάφραση τοῦ κεφαλαίου «ὁ θεῖος γνώφος» τοῦ Lossky ἀπὸ τὸν Σωτῆρη Γουνελά θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ καλὴ. Τὰ λάθη πού ὑπάρχουν δὲν εἶναι τόσα, ὥστε νὰ ἀλλοιώνεται τὸ νόημα τοῦ κειμένου.

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε μερικά: τὸ flottement (= διακύμανση) μεταφράζεται μὲ «ἀβεβαιότητα» (σ. 14): τὸ on est peu fixé (= εἴμαστε λίγο σίγουροι) μὲ «παραμένουν μέχρι σήμερα ἀστήριχτες» (σ. 14): τὸ perception (= ἀντίληψη) μὲ «σύλληψη» (σ. 18): τὸ vise (= στοχεύει) μὲ «ἀντιποιεῖται» (σ. 21): τὸ le plus sublime (= σεπτότατο) μὲ «τὸ πῶς θεῖο» (σ. 21, 29): τὸ dans

ce qu'Il est (= σὲ ὅ,τι Αὐτὸς εἶναι) μὲ «ὡς εἶναι» (σ. 24)²: τὸ *entendement* (= νόηση) μὲ «κρίση» (σ. 23) καὶ «σύλληψη» (σ. 28, 29): τὸ *religieuse* (= θρησκευτική) μὲ «θεολογική» (σ. 23): τὸ *ne pourrait être acquise... autrement que par la grâce* (= δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀποκτηθεῖ... διαφορετικὰ παρὰ μὲ τὴ χάρη) μὲ «δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκτηθεῖ... χωρὶς τὴ χάρη» (σ. 24): τὸ *voie de contemplation* (= ὁδὸς τῆς θεωρίας) μὲ «θεωρητική» (σ. 24): τὸ *nos concepts* (= οἱ ἔννοιές μας) μὲ «ἡ νόησή μας» (σ. 24): τὸ *peu expérimentés* (= λίγο ἐξασκημένα) μὲ «ποῦ ἔχουν κάποια πείρα» (σ. 29).

Αὐτὸ ὅμως ποῦ κι ἐδῶ εἶναι ἐξίσου ἀπαράδεκτο εἶναι ἡ ἐπιπολαιότητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζονται οἱ ὑποσημειώσεις τοῦ συγγραφέα: Στὴ σ. 1 δὲν ὑπάρχει ἡ χρονολόγησις τῶν σχολίων τοῦ Ἰωάννη Σκυθοπολίτη (530-540). Στὴ σ. 2, στὴ φράση *à la fin du Ve siècle*, δὲν μεταφράζονται οἱ λέξεις *à la fin* (= στὸ τέλος). Στὴν ἴδια σημείωσις ἡ χρονολογία τοῦ ἔργου τοῦ Stiglmayr δίνεται 1922 ἀντὶ τοῦ σωστοῦ 1928. Ὅρισμένοι ἀπὸ τοὺς τίτλους βιβλίων ἢ ἄρθρων δίνονται μεταφρασμένοι καὶ ἄλλοι ἀμετάφραστοι. Ἀπὸ τὴν προτελευταία φράση τῆς σημείωσις ἔχει παραλειφθεῖ τὸ ὑποκείμενο (ποῦ εἶναι ὁ μητροπολίτης Ἀθηναγόρας) μὲ ἀποτέλεσμα τὰ δύο βιβλία του νὰ ἐμφανίζονται εἴτε χωρὶς συγγραφέα, εἴτε νὰ ἀποδίδονται στὸν συγγραφέα τῆς προηγούμενης φράσις. Ἀπὸ τὴν τελευταία φράση τῆς σημείωσις, ... *trouve dans les écrits dionysiens l'influence de la pensée cappadocienne*, λείπουν οἱ λέξεις *de la pensée cappadocienne* (= τῆς σκέψης τῶν Καππαδόκων) κι ἔτσι ἡ φράση δὲν ἔχει νόημα. Στὴ σ. 11 ἀντὶ «σελ.» γράφεται *sel* (!). Στὴ σ. 21 λείπει ἡ σημείωσις ποῦ βρίσκεται στὸ τέλος τῆς πρώτης παραγράφου. Στὴ σ. 28 ὁ Θεοφάνης δὲν εἶναι συγγραφέας, ἀλλὰ τίτλος ἔργου τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ πρέπει νὰ γραφεῖ μὲ πλάγια. Οἱ παραπομπές στὶς σημειώσεις 18, 19, 20, 24, 25, 26 εἶναι ἐλλιπεῖς.

Ἡ μετάφρασις τοῦ κειμένου εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς καλὴ, ὑπάρχουν ὅμως κι ἐδῶ ὀρισμένες ἀπροσεξίαι. Ἔτσι στὴ σ. 37 οἱ «ἀνόμματοι νόες» ἀποδίδονται μὲ «δυνάμεις τῶν ἀγγέλων»: αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι μετάφρασις ἀλλὰ ἐρμηνεία. Ἡ λέξις «ἄμυστοι» (= μὴ μυημένοι) μεταφράζεται «ἀλειτούργητοι», ποῦ δὲν εἶναι ταυτόσημο. Ἄν ὁ μεταφραστὴς διάβαζε τὴν παράφρασις τοῦ Παχυμέρη ποῦ παραθέτει ἀντὶ γιὰ ἰδιαίτερο σχολιασμό, θὰ καταλάβαινε ὅτι τὸ ὑποκείμενο τῆς μετοχῆς «ἐννοήσας» στὴν παράγραφο III τοῦ Α' κεφ. εἶναι ὁ Βαρθολομαῖος καὶ ὄχι ὁ Διονύσιος, ὅπως μεταφράζει. Στὸ κεφ. Β' τὸ κείμενο λέει «τὸ ὑπὲρ θεάν καὶ γνῶσιν» καὶ ὄχι *τόν*, ὅπως καταλαβαίνει ὁ μεταφραστὴς. Στὸ κεφ. Δ' ἡ λέξις «ἀνούσιος» σημαίνει «χωρὶς οὐσία» καὶ ὄχι «οὐσία»: τὸ «ἀταξίαν ἔχει» δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει «συγχύζεται»: στὴν τελευταία φράση μετὰ τὸ «οὔτε εἶναι» νὰ προστεθεῖ τὸ «οὔτε ἔχει» ποῦ ὑπάρχει στὸ κείμενο.

2. Στὰ τρία ἀμέσως προηγούμενα λάθη ἴσως παρασύρθηκε ὁ μεταφραστὴς ἀπὸ μία παλιότερη ἀλλὰ ὄχι καλὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Lossky, τὴν ὁποία ὡστόσο δὲν ἀναφέρει: βλ. Vladimir Lossky, *Ἡ μυστικὴ θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μετάφρασις Στέλλας Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 32, 35, 42.

Τέλος, στους τίτλους τῶν κεφ. Δ' και Ε' τὸ ὑπερβατὸ «ὄ γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Αἴτιος» εἶναι πολὺ ἄσχημα ἑλληνικά· θὰ προτεινάμε «αὐτὸς ποὺ ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς τοῦ εἶναι αἴτιος».

Ἰστέρα ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐνδεικτικὲς παρατηρήσεις, μπορούμε νὰ καταλήξουμε μὲ τὴ διαπίστωση ὅτι, ἐνῶ ἡ νέα ἑλληνικὴ σειρὰ «Φιλόσοφος Λόγος» ξεκίνησε μὲ τὶς πιὸ ἐνθαρρυντικὲς προοπτικὲς, κατόπιν ἔδωσε δείγματα μεγάλης προχειρότητας, ὥστε ἡ ἐνδεχόμενη συνέχισή της χωρὶς τὶς ἀπαραίτητες βελτιώσεις νὰ δημιουργεῖ σοβαρὰ ἐρωτηματικά.

ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΓΙΑΚΗΣ

The Chronicle of Theophanes: An English translation of anni mundi 6095-6305 (A. D. 602-813), with introduction and notes, Harry Turtel-dove. University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1982, σ. XXIV+201.

Ἡ *Χρονογραφία* τοῦ Θεοφάνη «ἀρχομένη ἀπὸ πρώτου ἔτους Διοκλητιανοῦ (284 μ.Χ.) ἕως δευτέρου ἔτους Μιχαήλ (813)», ἀποτελεῖ σημαντικώτατη πηγὴ τῆς βυζαντινῆς ιστοριογραφίας ἰδιαίτερα γιὰ τὸν 7ο και 8ο αἰ. και αὐτό, γιὰτί και πολλὲς χαμένες πηγές τῆς περιόδου διασώζει και πολὺτιμες προφορικὲς μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς τοῦ μας παραδίδει. Το ἔργο αὐτὸ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Jac. Goar και τυπώθηκε τὸ 1655 στὸ Παρίσι μετὰ τὸ θάνατό του. Ἀσυγκρίτως ἀνώτερη κάθε προηγούμενης εἶναι ἡ δίτομη κριτικὴ ἐκδοσι τοῦ C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, 1-2, Lipsiae 1883-1885. Τὴν ἐκδοσι αὐτή, σε ἀνατύπωση Hildesheim 1963, χρησιμοποιεῖ ο Harry Turteldove γιὰ τὴν ἀγγλικὴ μετάφρασι τῆς *Χρονογραφίας*.

Οἱ μεταφράσεις βυζαντινῶν πηγῶν εἶναι πάντοτε ευπρόσδεκτες και ἡ χρησιμότητά τους ἀναμφισβήτητη, ἰδίως ὅταν εἶναι ἐπιτυχεῖς και συνοδεύονται ἀπὸ σχόλια, παρατηρήσεις και τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία. Ἀγγλικὲς μεταφράσεις βυζαντινῶν πηγῶν, ὅπως τῶν ἔργων τοῦ Προκοπίου ἀπὸ τὸν H. B. Dewing, στὴ σειρὰ τῆς Loeb Classical Library, Cambridge 1961 κ.ε., τοῦ Ἰωάννη Κίναμου ἀπὸ τὸν Charles M. Brand, New York 1976, και πρόσφατα τοῦ Χρονικοῦ Minus τοῦ Γεωργίου Φραντζῆ ἀπὸ τὸν Μάριο Φιλιππίδη, Amherst, Mass., 1980, διευκολύνουν τους ξενόγλωσσους μελετητές στὴν προσέγγισι τῶν βυζαντινῶν αὐτῶν κειμένων.

Τὸ βιβλίο τοῦ H. T., ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀπόπειρα μετάφρασι τῆς *Χρονογραφίας* τοῦ Θεοφάνη στα ἀγγλικά, περιλαμβάνει μιὰ σύντομη εἰσαγωγὴ (VII-XX), κατὰλογο Βυζαντινῶν αυτοκρατόρων, Περσῶν βασιλέων, Ἀράβων χαλιφῶν, πατριαρχῶν Κων/πόλεως και παπῶν (XXI-XXIV), τὴ μετάφρασι τοῦ

μεγαλύτερου μέρους της *Χρονογραφίας* από το 602, πρώτο έτος της βασιλείας του Φωκά, μέχρι το 813, τέλος της βασιλείας του Μιχαήλ Α΄ Ραγκαβέ (σ. 1-182) —βιβλιογραφία (σ. 183-186) και τέλος ευρετήριο (σ. 187-201). Η εργασία αυτή θα μπορούσε να καταστεί πολύτιμο και απαραίτητο βοήθημα για τους ξενόγλωσσους ερευνητές, αν πληρούσε, σε κάποιο βαθμό, τις ποιοτικές προϋποθέσεις που προαναφέρθηκαν, πράγμα όμως που δυστυχώς, όπως θα φανεί στη συνέχεια, δεν συμβαίνει.

Οι αδυναμίες που επισημαίνονται στο έργο του Η.Τ. είναι και αρκετές και σημαντικές. Αρχίζοντας από τη σύντομη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί και παραθέτει (σ. 183-186), αυτό που παρατηρεί κανείς είναι η σχεδόν παντελής έλλειψη ελληνικής βιβλιογραφίας, με μόνη εξαίρεση το έργο του Α. Ν. Στράτου, *Το Βυζάντιο στον Ζ΄ αιώνα*, τόμ. 1-5, Αθήναι 1965-74, του οποίου όμως οι δύο πρώτοι τόμοι έχουν ήδη μεταφραστεί στα αγγλικά. Έργα σύγχρονων Ελλήνων βυζαντινολόγων όπως οι *Βυζαντινές Ιστορίες των Κ. Άμαντου*, Διον. Ζακυθηνού, Ι. Καραγιαννόπουλου και Αικ. Χριστοφιλοπούλου δεν αναφέρονται.

Μια δεύτερη παρατήρηση σ' ό,τι αφορά τη βιβλιογραφία που χρησιμοποιεί ο συγγρ. είναι η εξής: Ενώ περιέχει έργα που ελάχιστα σχετίζονται θεματικά ή χρονικά με την περίοδο που εξετάζει (602-813), όπως π.χ. το έργο του L. de Camp, *The Ancient Engineers*, New York 1974, ή το έργο του S. Runciman, *The Eastern Schism: A Study of the Papacy and the Eastern Churches During the XIth and the XIIth Centuries*, Oxford 1955, παραλείπει έργα που θεωρούνται βασικά όπως του H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, I-II, München 1978, και Ι. Καραγιαννοπούλου, *Πηγαί της Βυζαντινής Ιστορίας*⁴, Θεσσαλονίκη 1978 (γερμ. έκδ. J. Karayannopoulos - G. Weiss, *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324-1453)*, I-II, Wiesbaden 1982, για να περιοριστώ στα γραμματολογικά μόνο βοηθήματα.

Αδυναμίες όμως παρουσιάζει το έργο του Η.Τ. και σ' ό,τι αφορά τα σχόλια με τα οποία ο συγγρ. συνοδεύει τη μετάφρασή του. Τα σχόλια αυτά έχουν, τις περισσότερες φορές, απλώς επεξηγηματικό χαρακτήρα δίχως ιδιαίτερες επιστημονικές αξιώσεις, γιατί σπανιότατα συνοδεύονται από τη σχετική βιβλιογραφία.

Βλ. π.χ. σελ. 2, σημ. 7, όπου για τον τίτλο «μάγιστρος» σημειώνει: «chief officer of the palace», - σελ. 3, σημ. 14, όπου για τη «μεγάλη εκκλησία» σημειώνει «the church of Hagia Sophia», - σελ. 4, σημ. 18, όπου για τον τίτλο του «σακελλαρίου» σημειώνει «the keeper of the purse», - σελ. 25, σημ. 60, όπου για τον τίτλο του «τουρμάρχου» γράφει: «a rank approximately equivalent to brigadier general», - σελ. 83, σημ. 161, όπου για τον «δομέστικο των στρατόρων» παρατηρεί «that is, a bodyguard».

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω παραδείγματα ο συγγρ. επεξηγεί πρόχειρα τίτλους βυζαντινών αξιωματούχων δίχως να παραπέμπει στον J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, New York 1958, ή στον R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, Amsterdam 1967, τόμ. 2, ή τέλος στον N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972. Επίσης, στη σελ. 10, σημ. 39, αναφέρεται στο ζήτημα

των βυζαντινών θεμάτων δίχως να μνημονεύσει το ειδικό έργο του I. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, και στη σελ. 110, σημ. 217-18 αναφέρεται στον «μόδιο και ξέστη» δίχως να παραπέμπει στον E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, München 1970.

Σπάνια μας δίνει ο συγγρ. στις υποσημειώσεις του την ειδική βιβλιογραφία. Στις ελάχιστες αυτές εξαιρέσεις ανήκει η υποσημ. 187 στη σελ. 95, όπου ο Η.Τ. αναφέρεται στο ζήτημα του χρόνου της έναρξης της εικονομαχίας από τον αυτοκράτορα Λέοντα Γ' και αποδέχεται την άποψη του M. V. Anastos. Δεν παραθέτει όμως την πρόσφατη βιβλιογραφία, στην οποία περιλαμβάνεται η μελέτη του S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III* (CSCO vol. 346), Louvain 1973, σ. 94 κ.ε., η μελέτη του D. Stein, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung bis in die 40er Jahre des 8. Jahrhunderts* (Misc. byz. Monac. 25), München 1980, και το συλλογικό έργο *Der byzantinische Bilderstreit. Sozialökonomische Voraussetzungen; Ideologische Grundlagen; Geschichtliche Wirkungen*. Eine Sammlung von Forschungsbeiträgen hrsg. v. J. Irmscher, Leipzig 1980.

Στη σελ. 118, σημ. 232, ο συγγρ. αναφέρεται στην αίρεση των Παυλικιανών και μάλιστα παραθέτει ορισμένα ιστορικά στοιχεία, δίχως όμως και πάλι να δίνει τη σχετική βιβλιογραφία. Βλ. N. Garsoian, *Byzantine Heresy, a Reinterpretation*, *DOP* 25 (1971) 87-113, όπου η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία. P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, *Travaux et Mémoires* 5 (1973) 1-144. Θ. Κορρέ, *Οι διώξεις των Παυλικιανών επί Μιχαήλ Α'*, *Βυζαντινά* 10 (1980) 203-215, όπου και η πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία.

Στη σελ. 155, σημ. 277, ο Η.Τ. αναφέρεται στο ζήτημα της αναγνώρισης του αυτοκρατορικού τίτλου στον Καρλομάγνο από τους Βυζαντινούς, δίχως να παραθέτει βιβλιογραφία. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών*, *Βυζαντινά* 2 (1970) 37-61. Του ίδιου, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α', σελ. 35, σημ. 2, 3 και σελ. 36, σημ. 1-4, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Στη σελ. 167, σημ. 288, ο συγγρ. αναφέρεται στη δεύτερη «κάκωση» του Νικηφόρου Α', της οποίας όμως το νόημα προφανώς παρανοεί. Το μέτρο αυτό του Νικηφόρου αποτελεί απλώς επαναφορά τρόπου στρατολογίας που εφαρμόζοταν και στην πρωτοβυζαντινή εποχή. Σύμφωνα με τον τρόπο εκείνο η περιουσία των κατοίκων μιας περιοχής διαιρούνταν σε μέρη που ονομάζονταν *capitula* και για κάθε ένα από αυτά έπρεπε να δίνουν στο κράτος έναν κληρωτό. 'Όταν οι κάτοικοι ήταν πτωχοί, τότε περισσότεροι απ' αυτούς αποτελούσαν το μέρος (*capitulum* της πρωτοβυζαντινής περιόδου) και ή έδιναν κληρωτό από τους ανθρώπους των, ή ως «συνδόται» πλήρωναν χρηματική αποζημίωση σε άλλον που δεχόταν να αναλάβει την υποχρέωση της στράτευσης. Βλ. I. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Β'*, 196. Του ίδιου, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, σελ. 119-123.

Σχετικά με το μεταφραστικό έργο του Η.Τ., που αποτελεί άλλωστε και το κυριότερο τμήμα του βιβλίου του, είμαι υποχρεωμένος να παρατηρήσω ότι οι

δυνατότητες του συγγρ. είναι περιορισμένες, όπως άλλωστε δείχνουν τα παραδείγματα που ακολουθούν:

Θεοφ. Χρον. 396. 15-16. *ἐβούλοντο γὰρ (οἱ Ἄραβες) τῇ αὐτῇ ἑσπέρα εἰς τὰ παράλια προσορμίσαι τείχη καὶ τοὺς αὐχένας εἰς τὰς ἐπάλλξεις ἐπιθεῖναι*. Μετάφραση, σελ. 89: They had planned to anchor at the sea walls and to attack the battlements *at the narrow neck of land* on that same evening. Το ὀρθό είναι: They were planning to anchor by the sea walls on that same evening and attack the battlements.

Πρόβλημα στο σημείο αυτό αποτελεί η απόδοση της φράσης «τοὺς αὐχένας εἰς τὰς ἐπάλλξεις ἐπιθεῖναι», και ειδικότερα η ερμηνεία του ὀρου «αὐχὴν». Ο Η.Τ. δέχεται ὅτι αὐχὴν = narrow neck of land, ερμηνεία η οποία ὁμως δεν συμφωνεῖ οὔτε συντακτικά, οὔτε νοηματικά με την υπόλοιπη ενότητα.

Η ερμηνεία που φαίνεται πιθανότερη είναι αὐχὴν = handle of the steering-paddle in a ship, δηλ. το μπράτσο του τιμονιού του πλοίου. Βλ. *LSJ*¹ και Δ. Δημητράκος². Αν δεχτούμε την άποψη αυτή, η αμφισβητούμενη πρόταση αποκτά το εξής νόημα. «Γιατί σχεδιάζαν (οἱ Ἄραβες) να αγκυροβολήσουν τα πλοία τους στα παράλια τείχη το σούρουπο της ίδιας μέρας και να βάλουν τα μπράτσα των τιμονιών των πλοίων πάνω στις ἐπάλλξεις» (γεφυρώνοντας έτσι την απόσταση μεταξύ της υπερυψωμένης πρύμνης των πλοίων τους και των ἐπάλλξεων των χαμηλών θαλασσίων τειχῶν της Βασιλεύουσας). Πρέπει να συμπεράνουμε ὅτι το μήκος των «αὐχένων», αλλά και το πλάτος τους, θα ήταν αρκετό για να πραγματοποιηθεῖ το εγχείρημα.

Θεοφ. Χρον. 397. 21-23. *ὡσαύτως δὲ καὶ τὰ ἀλιευτικὰ ἀγρία εἰς τε τὰς νήσους καὶ τὰ περιπόλια τείχη ἀγρεύειν ἰχθύας οὐκ ἐκωλύοντο*. Μετάφραση, σελ. 90: Similarly, the small fishing boats at the islands *and men on the walls around the city* were not prevented from catching fish. Το ὀρθό είναι: Similarly, the small fishing boats were not prevented from fishing at the islands and *around the city walls*.

Θεοφ. Χρον. 397. 23-26. *λιμοῦ τε μεγάλου γεγονότος ἐν τοῖς Ἄραβιν, πάντα τὰ ἀποθνήσκοντα ζῶα αὐτῶν κατήσθιον, ἵππους τε καὶ ὄνους καὶ καμήλους· φασὶ δὲ τινες ὅτι καὶ ἀνθρώπους τεθνεῶτας καὶ τὴν ἐαντῶν κόπρον εἰς τὰ κλίβανα βάλλοντες καὶ ζυμοῦντες ἤσθιον*. Μετάφραση, σελ. 90: Since the Arabs were extremety hungry, they ate all their dead animals: horses, asses, and camels. Some even say *they put dead men and their own dung in pans, kneaded this, and ate it*. Το ὀρθό είναι: Since a great famine struck the arab camp, they devoured all their dying animals, horses and asses and camels. Some say *that they even ate the dead and that also ate their own dung, after kneading and baking it*.

1. H. G. Liddell · R. Scott, *A Greek-English Lexicon*. A New Edition revised and augmented throughout by H. S. Jones with the assistance of R. McKenzie, Oxford⁹ 1940.

2. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1953 κ.ε.

Θεοφ. Χρον. 481. 25-29. οὗς ὁ βασιλεὺς Νικηφόρος τῆς πόλεως ἀπελάσαι βούληθεὶς ἀνετράπη, συμβουλευόντων τινῶν οὐκ ἐπαινετὴν εἶσθαι τὴν τοῦ πατριάρχου χειροτονίαν ἐπὶ καταλύσει τηλικαύτης μονῆς, ψ' καὶ που μοναστῶν ὑπὸ Θεοδώρῳ τεταγμένων. Μετάφραση, σελ. 162: The Emperor Nicephoros was upset and wanted to drive them from the city, *although some men advised him that the choice of the patriarch was not a good one* because of the abbots' opposition and because of the prospective dissolution of such a great monastery (Theodore had mustered perhaps seven hundred monks). Το ὀρθό εἶναι: The Emperor Nicephoros had decided to drive them (Plato and Theodore) from the city, but was *dissuaded after been advised by some that the ordination of the (new) patriarch would not look good if associated with the dissolution of such a great monastery of seven hundred or so monks under the spiritual guidance of Theodore*.

Σ' ὅτι ἀφορὰ τὴ λογοτεχνικὴ πλευρὰ τῆς μετάφρασης τοῦ Η.Τ., θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω τὰ ἐξῆς: Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Θεοφάνης δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ εκπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς καλλιτέπειας, φοβάμαι ὅτι καὶ χωρὶα τοῦ που ἀποπνέουν τὴ ζωντάνια τοῦ αὐθόρμητου καὶ πηγαίου λόγου δὲν ἀποδόθηκαν ὅπως θὰ περιμέναμε.

Τελειώνοντας, θὰ ἤθελα νὰ παρατηρήσω πως, παρὰ τὶς ἀδυναμίες που ἐπισημάνθηκαν, ἡ μετάφραση τῆς Χρονογραφίας τοῦ Θεοφάνη ἀπὸ τὸν Η.Τ. ἀποτελεῖ τὴ μόνη, πρὸς τὸ παρόν, πρόσβαση τῶν ἀγγλόφωνων ἐρευνητῶν στὴ βασικὴ αὐτὴ πηγὴ τοῦ 7ου-8ου αἰῶνα καὶ συνεπῶς ευπρόσδεκτη προσφορὰ.

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιο

Θ. ΚΟΡΡΕΣ

Josephi Genesis regum libri quattuor. Rec. *Anna Lesmüller-Werner et Ioannes Thurn*. Berolini, Novi Eborachi: de Gruyter 1978, S. 143, DM 108 (Corpus fontium historiae Byzantinae, vol. 14: Series Berolinensis).

Τὸ ἱστορικὸ ἔργο «Βασιλείαι» καλύπτει τὴν περίοδο 813-886 μ.Χ., δηλ. ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Λέοντος Ε' τοῦ Ἀρμενίου ὡς τὸν θάνατο τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνο. Τὸ ἔργο ἀποδίδεται σὲ κάποιον Ἰωσήφ Γενέσιο καὶ πρέπει νὰ γράφτηκε ἀνάμεσα στὸ 945 μὲ 959 μ.Χ. Ἡ ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τῶν «Βασιλειῶν» εἶναι συζητήσιμη ὁ συγγραφέας, ποὺ γράφει κατὰ προτροπὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τοῦ Πορφυρογέννητου (913-959), δὲν εἶναι ἀμερόληπτος· παραλείπει ἢ προστραγωδεῖ κατὰ περίπτωσιν γεγονότα καὶ παρενέριει μέσα στὴν ἀφήγησή του λαϊκὲς μυθοπλασίες, ἀνεκδοτολογικὰ στοιχεῖα καὶ τυχαῖα ἀκούσματα. Ἔτσι μὲ τὴ μυθιστορικὴ διάπλαση τοῦ ὕλικου καὶ τὴν ἐμμονὴ του στὰ «*παρεπέμενα τοῖς ὑποκειμένοις*» κρατᾶ ἀδιάπτωτο τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀπλοῦ

ἀναγνώστη, ἀλλὰ καὶ σὲ συνεχῆ ἐγρήγορησεν τὴν καχυποψία καὶ τὴν ἐπιφυλακτικότητα τοῦ ἱστορικοῦ-ἐρευνητῆ. Ἡ γλώσσα τοῦ συγγραφέα ἔχει ἔντονο ἀττικιστικό χρωματισμὸ καὶ τὸ ὕφος, μολοντί ἐξεζητημένον καὶ στρυφνόν, δὲν ἀξίζει τὸν αὐστηρὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ Dölger «uneven and slipshod». Τὰ παραθέματα καὶ οἱ κρυπτομνησίες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ χριστιανικὴ γραμματεία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι κατάσπαρτο τὸ ἔργο, πιστοποιοῦν τὴ λογιόσυνην καὶ τὴν εὐρυμάθεια τοῦ συγγραφέα.

Τὸ ἔργο διασώζεται σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ ἄγρ, τὸν περγαμηνὸ κώδικα Lipsiensis univ. 16,4 τοῦ 11. αἰ. Ἡ προκείμενη ἔκδοσις, ποῦ ἔρχεται νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν παλιότερη τοῦ K. Lachmann (Bonn 1834), περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα κεφάλαια: 1. Vorwort 2. Einleitung (Autor und Werk. Inhaltsübersicht. Die handschriftliche Überlieferung. Ausgaben. Zur vorliegenden Ausgabe) 3. Tabula notarum in apparatu critico adhibitarum 4. Text 5. Index nominum 6. Index verborum ad res Byzantinas spectantium 7. Index graecitatis 8. Index verborum memorabilium 9. Index locorum.

Σὲ ἀντίθεσιν μὲ τὸ ἔργο τέχνης, ποῦ πρέπει νὰ ἀποκρύπτει, τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο δικαιούται νὰ φανερώνῃ τὸ μὶχθον τοῦ δημιουργοῦ του. Ἡ ἔκδοσις τῆς Lesmüller-Werner καὶ τοῦ Thurn εἶναι πράγματι «πόνου πολλοῦ πλέως» καὶ θὰ μποροῦσε ἀνεπιφύλακτα νὰ χαρακτηριστῆ ὑποδειγματικῆ. Μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια ἔχουν συνταχθεῖ καὶ τὰ ὑπομνήματα στὸ κείμενον καὶ οἱ πίνακες καὶ τὰ γλωσσάρια, ἔτσι ὥστε ἡ ἔκδοσις εἶναι κατ' οὐσίαν σχολιασμένη.

Μόνον τρεῖς παρατηρήσεις θὰ εἶχα νὰ κάνω σὲ περιθωριακὰ μικροπροβλήματα: Στὸ 59, 57-8 πλεῖστα ἐπισινιάσαι με γαργαλισμοῖς τὸν Σατανᾶν, ἰκανῶς τε περὶ τούτῳ Πέτρῳ τῷ ἀποστόλῳ ἐπεντυχεῖν γίνεται σαφῆς ὑπαινιγμὸς στὸν Λουκᾶ 22, 31 Σίμων Σίμων (= Πέτρος) ἰδοὺ ὁ σατανᾶς ἐζητήσατο ὑμᾶς τοῦ συνιάσαι ὡς τὸν σῖτον. Ἡ κακοφωνία μὲ τὸν σιγματισμὸ —τὸ «κίβδηλον σάν» ἀκούγεται 11 φορὲς στὴν πρότασι τοῦ Λουκᾶ— εἶναι σκόπιμη. (Γιὰ τὴν κακοφωνία του σ βλ. Δ. Ἀλικ. *Op.* II 54 Usener - Raderm.). Τὸ ρῆμα ἐπίσης δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐπισινιάω (Index σ. 121) ἀλλὰ ἐπισινιάζω (βλ. *LSJ* καὶ W. Bauer, *WzNT* s.v. σινιάζω).

Ἡ συμπλοκὴ «πνεύματι Πύθωνος» (49, 74) προέρχεται ἀπὸ τὶς Πράξεις 16, 16 παιδίσκην τινὰ ἔχουσαν πνεῦμα πύθωνα (v.l. πύθωνος). Τὸ Ἀγαρηνὸν λοιπὸν γύναιον δὲν ἦταν Mondsüchtige (σ. XVII), ἀλλὰ Bauchrednerin (Πρβ. *Plut. de def. orac.* 414 e τοὺς ἐγγαστριμύθους νῦν πύθωνας προσαγορευομένους καὶ B. Στογιάννου, Πνεῦμα Πύθωνα (*Πρ.* 16, 16), *Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν* I, 1980, 99-114.

Στὴ σελ. 105 σημειώνεται γιὰ τὴ λ. Βάρκα (ἔτσι χαρακτήρισε ἡ Προκοπία τὴ γυναῖκα τοῦ Λέοντος Ε'): nomen contumeliosum incertae originis. Πρόκειται, νομίζω, γιὰ τὴν κοινὴ λ. βάρκα (<λατ. barca < *barica < βᾶρις < αἰγυπτ. br) ποῦ θὰ μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ μεταφορικῶς σὲ τρεῖς τουλάχιστον παρασημασίες: 1. γυναῖκα παχύσαρκος, χοντρή σάν «μαούνα», ὅπως καὶ στὰ NE· 2. γυναῖκα ποῦ περπατᾷ κουνιστὴ σάν βάρκα· 3. γυναῖκα ἐλαφρῶν ἡθῶν, πόρνη (καὶ στὰ NE ἢ λ. φρεγάδα μτφρ. σημαίνει: γυναῖκα ὑπερβολικὰ καὶ προκλητικὰ

στολισμένη). Σε ἐπιγραμματοποιούς ἄλλωστε (*Παλ. Ἀνθ.* 8, 415 καὶ 416) οἱ ἐταῖρες χαρακτηρίζονται ὡς «νῆες» ποῦ ἐνθαρρύνουν τοὺς διστακτικούς ἐραστές νὰ ἐπιβιβαστοῦν πάνω τους. Ἔτσι ἐνίοτε χρησιμοποιοῦνται ὡς κακέμματα καὶ τὰ ρήματα ἐλαύνειν, ἐρέσσειν καὶ δικωπεῖν (συλλογὴ τοῦ σχετικοῦ ὕλικου στοῦ Ε. Ληγαίου = Χ. Χ. Χαριτωνίδη, Ἐπόρρητα, Θεσσαλονίκη 1935, σ. 144-5). Στὸν Ἡσύχιον ἐπίσης ἡ λ. βάρκα ἐρμηγέεται «αἰδοῖον παρὰ Ταραντίνοις καὶ περόνη» (μῆπως «πόρνη»);. Καὶ τὸ ἄλλο ὅμως nomen contumeliosum Παρδῶ (11, 12 — ἔτσι ἀποκαλοῦσε ὁ Σαββάτιος τὴν Εἰρήνη) δὲν θὰ πρέπει νὰ σημαίνει pardalis, ἀλλὰ νὰ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν λ. παρδῆ, πάρδω, παρδεῖν (βλ. *LSJ* s.vv. καὶ Χαριτωνίδη, ὁ.π., σ. 210) - *Odi theologici ac feminei mirabilis sollertia!*

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

Letters of Gregory Akindynos: Greek Text and English Translation by Angela Constantinides - Hero. Corpus Fontium Historiae Byzantinae, vol. XXI (Series Washingtonensis), Dumbarton Oaks, Washington, D.C., 1983 465 p.

Gregorios Akindynos became involved in the so-called hesychast controversy from its very beginning. At first, he acted as a mediator and peace maker between Barlaam the Calabrian and Gregorios Palamas. Yet he ended up directing the opposition against the movement championed by Palamas, his old friend and associate. Akindynos voiced his opposition in a series of theological treatises in which he elaborately presented his views on the theological issues that were at stake. However, important as such texts may be for the history and for the doctrinal aspects of the controversy, they yield little information on the protagonists and on the actual course of the events. For such information one must rely either on the memoirs of an eye-witness or of a participant and still better, if it survives, on the correspondence of one of the protagonists. Needless to say, such is the case with Akindynos' letters.

Transmitted by six manuscripts and comprising a total of seventy-six letters, his correspondence offers us an invaluable source not only for the history of the dispute, but also for his activities as the most important opponent of Gregorios Palamas. In a sense, his correspondence is a record of his own involvement in the controversy. His letters are closely associated to significant events in his life. A good number of them is addressed to prominent persons in the cultural life of 14th century Byzantium, persons with whom Akindynos maintained close contacts or had been linked with ties of friendship. Among his addressees appear the Patriarch

Ioannes Kalekas, Gregorios Palamas, Nikephoros Gregoras, Lapithes, Thomas Magistros and several others belonging either to the secular or the ecclesiastical elite. But above all, his correspondence is a record of his rise to prominence and eventually of his downfall, which was followed by a formal condemnation of his teachings. Condemned as a heretic, he was soon deserted by his former friends and supporters alike.

Akindynos actually belonged to an intellectual elite. His training as a teacher of rhetoric (he had been a student of the well known scholar Thomas Magistros) could have directed him to a wordly career, had he the chance of finding the right patron. His early interests in wordly pursuits such as philosophy, astronomy and the sciences are discussed in two of his letters to the great polymath of that time Nikephoros Gregoras (*Epist.* 1-2).

Was it the attachment he felt towards such wordly matters that made him suspect in the eyes of the conservative element of his time? It seems so, because in spite of all his efforts to become a monk in the monastic community of Mt. Athos, he was turned away, the reason being precisely his hellenic learning. This accusation stigmatized him later on and proved even an obstacle for his ordination to the episcopate, at a time when he was enjoying considerable influence and had the support of the Patriarch.

Akindynos, as stated above, acted initially as a mediator trying, on the one hand, to restrain Barlaam, whose immoderate attacks against the hesychasts had stirred up the monastic community and on the other to suggest to Palamas to eliminate from his writings notions that were cause for criticism. At the end, after Barlaam had faded out of the scene, Akindynos remained alone to champion what he considered pure Orthodoxy against the teachings of Gregorios Palamas, a man with whom he had been closely associated in the past and on whose friendship he had more than once counted (see, for instance, his letters to him 5, 11 and 13).

One cannot view the controversy without taking into consideration the actual political interests which were at stake as well. This is clear from the following considerations. The synodal decisions during this period time and again were influenced by political interests which alone dictated the final outcome. When the circumstances forced Anna of Savoy, the widow of Andronikos III, to a compromise with the supporter of the hesychasts, Ioannes Kantakuzenos, Akindynos lost all the support he had enjoyed until then. With the deposition of Ioannes Kalekas his fate was sealed. Refusing to appear in a trial or to recant, he went into hiding away from Constantinople. Dissatisfied and abandoned by his friends and followers, he died in exile in the year 1348.

From the corpus of Akindynos' correspondence, which is transmitted by six manuscripts, until now only a select few texts were known. The greater number of his letters have survived in two manuscripts: Monac. gr. 223 (seventeen letters) and Marc. gr. 155 (fifty-one letters). It should be noted that the letters have not been transmitted in chronological order in these two major manuscripts. In the present edition, however, they have been arranged according to their chronology,

the reasons and the arguments for their date being discussed by the editor in the commentary. In a lengthy introduction the editor discusses Akindynos' background and career and, of course, the manuscript tradition. The present edition has been prepared in accord with the rules adopted by the International Commission on Byzantine Studies for the CFHB and as it is common with the series *Washingtonensis*, it is provided with an English translation of the text.

At first, I will confine myself to a series of textual problems that have come to my attention by comparing the text with one of the two principle manuscripts, Marc. gr. 155. Comparison shows that in many places the editor has diverged from the original, often omitting words and phrases or reading the text incorrectly.

1. Omissions of words and phrases: 6,30 *ιερόν: ιερὸν εἶναι αὐτὴν* cod. 19,20 *παρούση: παρούση καὶ τὰ πάντα πληρούση* cod. 26,17 *τοῦτο: τοῦτο πάλιν* cod. 26,48 *πρώην: πρώην μὲν* cod. 30, 16 *ὑμῖν: ὑμῖν, καὶ ἐγὼ Παῦλος* cod. 30,46 *ταῦτα: ταῦτα λέγων* cod. 31,33 *τῶν: τῶν νῦν* cod. 31, 33 *γάρ: γὰρ ἡμᾶς* cod. 34,2 *μετά: μετά καὶ* cod. 38,31 *εὐσεβείας: εὐσεβείας ὑπὸ τοῦ πρὸς αὐτὴν τὴν εὐσεβείαν χρέους ἀναγκαζόμενος* cod. 39,16 *μετά: μετά τὸ* cod. 39,33 *καίπερ: καίπερ ὃν* cod. 39, 96 *ἀρκέσει: ἀρκέσει σοὶ* cod. 42,23 *ὅ: ὁ σὺ* cod. 42,54 *φυγῆς: φυγῆς τῆς* cod. 42,212 *τά: τὰ τῶν* cod. 43,3 *στρατηγόν: στρατηγὸν ὑπὲρ τῆς εὐσεβείας* cod. 46,93 *θεσμοθεσίαν: θεσμοθεσίαν εἰς θεοσεβείαν* cod. 47,41 *σοφώτατον: σοφώτατόν τε* cod. 62,225 *ὀρῶ: ὀρῶ μὲν* cod. 62,238 *ἐμός: ἐμός ὦν* cod. 62,254 *σοφίαν: σοφίαν καὶ βασιλείαν* cod. 71,5 *ὡς: ὡς ὁ* cod.

2. Mistaken readings and incorrect transcriptions: 15,2 *τούτου: τούτων* cod. 16,5 *ἐφ' ἧ: ἐφ' ᾧ* cod. 19,11 *μῆν: μὲν* cod. 20,29 *ἀνίσους: ἀνίσους* cod. 20,68 *πόλεως: πόλεων* cod. 25,2 *ῶ: ᾧ* cod. 26,15 *ἀπαγαγόντων: ἀπαγαγόντες* cod. 26,40 *πάντων: πάντα* cod. 26,62 *ἀπέδρον: ἀπέδραν* cod. 27,85 *σωματικοῖς: σωματικῶς* cod. 27,170 *ἡμῶν: ἡμῖν* cod. 27,184 *πάντων: πάντα* cod. 28,16 *συμβέβηκε: συμβέβηκεν* cod. 30,127 *ἔθετον: ἔθεντο* cod. 31,32-33 *παραδόξους: παρεξόδους* cod. 34,42 *πρός: πρὸ* cod. 34,43 *μεγαλοδουκός: μεγάλου δουκός* cod. 36,22 *ἤλατο: ἤλλατο* cod. 39,23 *ἐκείνους: ἐκείνους* cod. 42,78 *θειῶν: θεῖον* cod. 42,139 *ἐμπιπρῶν: ἐμπιπρᾶν* cod. 42,160 *τοι: τι* cod. 42,173 *κατ' αὐτῆς: κατὰ ταύτης* cod. 42,199 *μόνον τὸν Παλαμᾶν: μόνου τοῦ Παλαμᾶ* cod. 46,13 *τῆς τε: τε τῆς* cod. 46,50 *ἐξῆς: ἐξ ἧς* cod. 46,69 *μόνω: μόνον* cod. 47,57 *ἐγγόνων: ἐγγόμων* cod. 49,18 *ἀνωτάτου: ἀνωτάτω* cod. 51,19 *πλείονος: πλείστου* cod. 59,2 *τοῦδε: τῆδε* cod. 59,16 *ἄπερ: ἄπερ* cod. 59,24 *σέ: σοὶ* cod. 62,1 *γεγραμμένην: γεγραμμένων* cod. 62,12 *ἀπαλλάξει: ἀπαλλάξειν* cod. 62,205 *ἀκολουθία: ἀκολούθως* cod. 62,212 *παντί: πάντων* cod. 67,4 *ὄντος: ὄντως* cod. 73,6 *μέ: μὲν* cod. 73,7 *σιγήσομαι: σιγήσομεν* cod. 73,18 *μοι: με* cod. 75,16 *ἀνατρέψαι πολυετῆ: ἀνατρέψας πολυτελεῆ* cod.

3. Insertion of words missing in the manuscript but not recorded in the critical apparatus: 27,82 *νῦν καί: καί* om. cod. 47,32 *δὲ ὅτι: ὅτι* om. cod. 60,41 *λύχνον ὑπό: ὑπὸ* om. cod.

4. Corrections and emendations made to the text without recording in the critical apparatus the readings of the manuscript: 27,152 *ἀπορρητικῶς: ἀπορητι-*

κῶς cod. 27,175 περιεργάσθαι: περιειργάσθαι cod. 27,178 ἐνθυμούμενος: εὐθυμούμενος cod. 30,145 ὀποθενδήποτε: ὀθενδήποτε cod. 31,3 ἀδήριτον: ἀδήρητον cod. 42,108 ἀκριβέστατα: εὐσεβέστατα cod. 42,173 εὐσεβείας: ἀσεβείας cod. 59,37 αὐτοαγαθότης: αὐταγαθότης cod. 62,233 μή: οὐκ cod. 62,263 τριλαμπεῖ: τριλαμπῆ cod.

5. In the critical apparatus are recorded variants which do not occur in the manuscript: 26,66 ἀρχαίκακος: ἀρχέκακος cod. 68,5 ἀραγής: ἀραργής cod.

6. Typographical errors; some examples are: 4,14; 5,64; 6,38-39; 12,28; 15,11; 18,13; 20,28; 28,8; 38,15; 40,2; 42,92; 46,103; 54,44; 60,43; 62,116; 62,131; 62,161; 65,2. Also, Cod. Marc. 155, fol 43^r (Epist. 28) begins with σοφώ|τατε (l. 54) and not with the word πρώην (l. 53).

As a result of the misread words and phrases the text of the present edition does not yield clear meaning. Consider, for instance, Epist. 47,55ff.: σὺ δ', ὦ πάντων ἀριστε... γράφοις ἂν ἡμῖν συνεχῶς καὶ περὶ τούτων τὰ δοκοῦντα διδάσκων, οὐκ ἄνευ τῶν γενναίων ἐγγόνων πρὸς οὓς αἰεὶ καθάπερ οἱ νεοττοὶ πρὸς τὴν μητέρα κεχίναμεν... The manuscript does not read ἐγγόνων, but ἐγγόμων, which in the context it is used makes sense. In this instance, Akindynos expects to receive from Lapithes a «noble load», not a «noble offspring», for which he is «forever hungrily waiting» (p. 203).

Epist. 34,43: μεγαλοδουκός. The text transmits μεγάλου δουκός and not μεγαλοδουκός. Accordingly this newly coined title, μεγαλοδούξ, should be taken out from the index of terms and vocabulary (p. 453).

Epist. 51,7: τὸν δὴ τοιοῦτον ὡς ἄγομεν τὶ χρὴ καὶ λέγειν; «What is the use, therefore, of saying how I regard such a man?» (p. 217). The editor has linked the word τοιοῦτον with Akindynos' addressee and accordingly translates it «with such a man». However, the talk here is not about Sabbas Logaras, but about the difficulties which Akindynos faced at that time: ὅτε τοῦ μεγάλου χειμῶνος καταλαβόντος ἡμᾶς... τότε ἡ σὴ κυβερνητικὴ πρόνοια... δι' ἣν μετὰ θεὸν τοῦ μὲν χειμῶνος... ὑπερέσχομεν (l. 2-5). Obviously, the phrase τὸν δὴ τοιοῦτον ὡς ἄγομεν refers to χειμῶν and not to Logaras.

Epist. 60,1: Μόλις ἐλάβόμεθα τῆς ἱερᾶς ἀγκύρας τῶν παρὰ σοῦ γραμμάτων. «With difficulty I grasped the sacred anchor of your letter» (p. 243). The editor has failed to recognize here a *koinos topos*, which goes as far back as Euripides; see Eur. *Hec.* 80; *Fragm.* 774. The phrase ἱερὰ ἀγκυρα is used metaphorically to signify hope, support etc. See, for instance, Theodoretus, *Heb.* 6: 19 (3. 582): ταύτην κατέχομεν τὴν ἐλπίδα, καθάπερ ἄγκυραν ἱεράν. Also, Theophylact of Achrid, *Epist.* 29, PG 126: 548D; Andreas Libadenos, *Περὶ ἡγήσις*, ed. Lampsides, p. 42, 31-32. Accordingly, the passage should be rendered: I have just grasped the «sacred hope» presented me by your letters.

In a short list of unidentified citations (p. 464), there is also this: φίλος ὢν καὶ οἰκειούμενος τὰ σὰ (*Epist.* 8,14). Of course, Akindynos has in mind the widely used proverb «οἰκονὰ τὰ τῶν φίλων», CPG I 106, 266; II 76, 481. With this opportunity, it is worth noting that in *Epist.* 54,27 Akindynos uses another

proverbial phrase: ἀπό γραμμῆς τῆς φιλίας (CPG I 210, 252n; II 145. Also in *Epist.* 62,298 (καὶ ταῦτὸ πάσχειν ταῖς Αἰσώπου μελίτταις...), the passage refers to one of Aesop's fables; see *Corpus Fabularum*, ed. Hausrath, v. I/1, p. 98-99.

Last but not least, in the table of incipits (p. 464-465) should be added a few more lemmata, which seem to have escaped the editor's attention:

Epist. 13 Τὶ ταῦτα, ὦ φίλων ἄριστε *Epist.* 26 Ὁ μὲν τῆς ἀπουσίας
Epist. 44 Τῆς ἀναισθησίας *Epist.* 56 Τὴν τοῦ φοίνικος *Epist.* 59 Τοιαῦτα δὴ
τοὶ *Epist.* 65 Τὴν μὲν πολλὴν καὶ ἀπέραντον *Epist.* 69 Τὸ στερρὸν καὶ
ἀκλινὲς *Epist.* 74 Σοὶ τὸν ἡμέτερον Ἀντώνιον.

APOSTOLOS KARPOZIOS

Robert Volk, Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika, Μόναχο 1983, 80, σ. LXXX+326. (= *Miscellanea Byzantina Monacensia* 28).

Παρά τὸ προφανὲς ἐνδιαφέρον τους, οἱ πληροφορίες τῶν βυζαντινῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὴ μέριμνα γιὰ τὴν ὑγιεινὴ καὶ τὴν περίθαλψη τῶν ἀσθενῶν, καθὼς βρίσκονται διάσπαρτες σὲ ποικίλου εἴδους κείμενα καὶ εἶναι ἄνισες σὲ περιεχόμε- νο, δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποτελέσει ἀντικείμενο συνολικῆς μελέτης καὶ συνθετικοῦ προβληματισμοῦ. Ἔτσι, ὀρισμένα ἀπὸ τὰ αἰτούμενα τῆς ἔρευνας, ὅπως ἡ εἰκόνα- τύπος τοῦ ὑγιῶς ἀνθρώπου ἢ ἡ τροφή ὡς σύστημα ἰδεῶν, παραμένουν, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ Βυζάντιο, ἀνεργά. Ἀντίστοιχα, ἡ περίθαλψη ἐξετάζεται διαχρονικὰ μὲ κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐδραίωση τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐφόσον σύμφωνα μὲ τὴν πάγια ἀντίληψη ἀπορρέει ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία. Ὡστόσο, τὸ ζήτημα τῆς περίθαλψης θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ἀποσυνδεθεῖ ἀπὸ τὸν ἀόριστο χῶρο τῆς χριστιανικῆς φιλανθρωπίας καὶ νὰ μελετηθεῖ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο ἐνσωμάτωσης ἢ ἀπόρριψης περιθωριοποιημένων ὁμάδων (ἀσθενῶν, ὀρφανῶν, γερόντων, ψυχασθενῶν)¹. Πρὶν ὅμως ἀπὸ τέτοιου τύπου προσεγγίσεις ἰδιαίτερα χρήσιμη εἶναι ἡ ἐξέταση τῶν συγκεκριμένων ἰδρυμάτων ποῦ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν περίθαλψη, ἡ μελέτη τοῦ τρόπου λειτουργίας τους καὶ ἡ διευκρίνιση τῶν

1. Σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, τὸ βιβλίον τῆς Evelyne Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance, 4e-7e s.*, Παρίσι-Χάγη 1977, ἀν καὶ γνωστὸ στὸν R. Volk (βιβλιογραφεῖται στὴ σελ. LXVIII), δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἀπασχόλησε ὡς ὑπόδειγμα ἐνὸς τρόπου ἔρευνας, ἀλλὰ οὔτε νὰ χρησιμοποιήθηκε ἀλλιῶς. Γιὰ τὸ Δυτικὸ Μεσαίωνα, βλ. M. Mollat, *Les pauvres au moyen-âge*, Παρίσι 1978, ἀλλὰ κυρίως τὸ ἐξαιρετικὸ βιβλίον τοῦ M. Foucault, *Naissance de la clinique: Une archéologie du regard médical*, Παρίσι, P.U.F., 1964.

κοινωνικῶν ἀναγκῶν πού πληροῦν. Στό ἐπίπεδο αὐτό, τῶν θεσμῶν καί τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς, ἡ παρουσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν καί κυρίως τῶν μοναστικῶν φιλανθρωπικῶν-νοσηλευτικῶν ἰδρυμάτων εἶναι κυριαρχική. Βασική, ἐπομένως, καί ὁμοιογενῆς πηγή γιά τή διερεύνηση κάθε θέματος σχετικοῦ μέ τήν περίθαλψη καί κατά δεύτερο λόγο μέ τήν ὑγιεινή ἀποτελοῦν τὰ Τυπικά τῶν βυζαντινῶν μοναστηριῶν. Ἡ ἐργασία τοῦ R. Volk, πού προτείνει μιὰ λεπτομερειακή ὀριζόντια ἀνάγνωση τῶν Τυπικῶν, δείχνει ἀκριβῶς τόν πλοῦτο καί τήν ποικιλία τῶν πληροφοριῶν, πού μποροῦν νά συναχθοῦν ἀπό τὰ κείμενα αὐτά.

Τό κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου χωρίζεται σέ δύο μέρη. Στό πρῶτο (κεφάλαια 1-3, σ. 1-57), ἐξετάζονται κατά χρονολογική σειρά τὰ φιλανθρωπικά-νοσηλευτικά ἰδρύματα στόν ἀρχαῖο κόσμο (Αἴγυπτος, Ἑλλάδα, Ρώμη, Κίνα, Ἰνδία, σ. 1-19), κατά τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες (σ. 20-37) καί κατά τήν ἐποχὴ τῆς ἐδραίωσης τοῦ Χριστιανισμοῦ στό Ἀνατολικό Κράτος (σ. 37-57). Στό δεύτερο, πού καλύπτει καί τό μεγαλύτερο τμήμα τοῦ βιβλίου (σ. 58-270), παρατίθενται τὰ στοιχεῖα 33 βυζαντινῶν Τυπικῶν, σχολιασμένα σέ σχέση μέ τὰ συγκεκριμένα ζητήματα πού ἐνδιαφέρουν τόν συγγραφέα. Προτάσσεται ἐντυπωσιακὸς σέ ἔκταση κατάλογος πηγῶν καί βοηθημάτων (σ. XIII-LXXX) καί ὁ τόμος κλείνει (σ. 283-326) μέ εὔρητηρια ὀνομάτων, τόπων, πραγμάτων καί ἐλληνικῶν, λατινικῶν καί ἄλλων λέξεων.

Σκοπὸς τοῦ συγγρ., ὅπως ὁ ἴδιος ἐκθέτει στήν Εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου, εἶναι ἡ διερεύνηση τῶν ὄρων ὑγιεινῆς διαβίωσης πού θεσπίζονται ἀπό τὰ Τυπικά καί ὅσα ἀναφέρονται σχετικὰ μέ τήν περίθαλψη εἴτε τῶν μοναχῶν εἴτε ἐκείνων πού ἀνήκουν στόν εὐρύτερο μοναστηριακὸ χῶρο. Τέλος, ὁ συγγρ. ἐξετάζει τόν μοναστικὸ θεσμὸ ὡς πόλο πού συσπειρώνει ποικίλες φιλανθρωπικὲς δραστηριότητες μέ προεξάρχουσα τὴ μέριμνα τῶν πενήτων.

Ὡστόσο, οἱ γενικὲς αὐτὲς κατευθύνσεις, πού νομιμοποιοῦνται ἀπὸ τόν ὄγκο τοῦ ὑλικοῦ, ὅπως αὐτὸ παρατίθεται στόν κατάλογο τῶν πηγῶν (σ. XIII-XXXVIII), καί τό εὖρος τοῦ γεωγραφικοῦ χώρου πού καλύπτουν τὰ περιεχόμενα τοῦ πρώτου μέρους, ἐκπληρώνονται σέ μικρὸ βαθμὸ. Οἱ κύριες αἰτίες εἶναι, νομίζω, δύο:

α) Ἡ μέθοδος τῆς «ἱστορικῆς ἀναδρομῆς» πού ἐπιλέγει ὁ συγγρ. στό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου του, θεωρώντας τήν, ὑποθέτω, ὡς τόν ἀσφαλέστερο τρόπο εἰσαγωγῆς στό κύριο θέμα του, δὲν συμβάλλει πάντοτε μέ ἐπιτυχία στήν κατανόηση τῶν φαινομένων. Ἔτσι, στό συγκεκριμένο ζήτημα τῆς ἴδρυσης ἱαματικῶν κέντρων ἢ διαχρονικῆ ἐξέταση ὑπαινίσσεται συνέχειες πού δὲν εἶναι πάντοτε σαφεῖς, ἐνῶ ἀντίθετα ἐπιβάλλει μεγαλύτερη ἔμφαση στίς τομέες, ὅπου υἱοθετοῦνται. Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ σύνδεση πού ἐπιχειρεῖται (σελ. 3, ὑποσ. 7 καί σελ. 32) μεταξὺ τῶν αἰγυπτιακῶν ἰατρειῶν, τῶν ἀσκληπιείων καί τῶν χριστιανικῶν ἱαματικῶν κέντρων μέ βάση τὸ κοινὸ τους χαρακτηριστικὸ, τὴν *incubatio*, ἀποτελεῖ εὐκόλη προσέγγιση ὁμοίωτων φαινομένων. Ἀντίθετα, ἡ ἀντιδιαστολὴ μεταξὺ τῶν μεγάλων ἰδρυμάτων, ὅπως τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων ἢ τῆς Ἀγίας Θέκλας (πού ἀπλῶς ἀναφέρονται στὴ σελ. 36, ὑποσ. 32) καί τῶν

μετέπειτα μοναστικῶν κέντρων δὲν τονίζεται ὅσο θὰ ἔπρεπε².

β) Ἡ ἐπεξεργασία τῶν μοναστηριακῶν Τυπικῶν στὸ δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου ἐξαντλεῖται στὴν περιληπτικὴ καὶ ἀποσπασματικὴ ἀνάλυση στοιχείων, καταταγμένων μὲ μοναδικὸ κριτήριον τὸ ἔτος σύνταξης τῶν κειμένων ποὺ τὰ περιέχουν. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἀντιμετώπισης τοῦ ὕλικου ἰσοπεδώνει τὶς πληροφορίες, δυσχεραίνει τὴν ἀναζήτησή τους ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη καὶ ὑποβαθμίζει τὴ συμβολὴ τοῦ συγγρ. στὴν ἔρευνα εἰδικῶν θεμάτων (π.χ. ἄρουλα, σελ. 75-79 ὑποσ. 76, κράββατος, σελ. 74, ὑποσ. 73), ἢ ἔλλειψη ἐξάλλου ἄλλων κριτηρίων ἐκτὸς τοῦ χρονολογικοῦ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν συγγρ. τὴ δυνατότητα νὰ καταχωρίσει τὸ ὕλικό του σὲ μικρότερα καὶ ἐκμεταλλεύσιμα ὁμοιογενῆ σύνολα· καὶ αὐτὰ ὡς πρὸς τὶς πραγματολογικῶν χαρακτήρα πληροφορίες τῶν Τυπικῶν.

Δύο ἄλλα ζητήματα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἀπασχολήσει τὸν συγγρ. εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἡ παράθεση σὲ ἰσότιμη βᾶση ὅλων ἀνεξάρτητα τῶν Τυπικῶν δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀξιολογικὴ τους ἱεράρχηση. Ἔτσι, οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ἐγγραφῆς ὀργάνωσης τῆς διαβίωσης τῶν μοναχῶν καὶ οἱ ἀπλές μνεῖες φιλανθρωπικῶν-νοσηλευτικῶν ἰδρυμάτων γιὰ τὴ χρήση τῶν ἰδίων τῶν μοναχῶν συνεξετάζονται μὲ τὰ μεγάλα Τυπικά, ὅπως τῆς Εὐεργέτιδος, τῆς Κεχαριτωμένης, τοῦ Παντοκράτορος, ποὺ ἀποτελοῦν πρότυπα ὑποδειγματικῆς ποιότητος γιὰ τὴν ὀργάνωση ἰδρυμάτων γενικότερης ἐμβέλειας. Λείπει ἀκόμα ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων ποὺ θὰ ἔδειχνε τὶς σχέσεις ἢ τὴν ἐξάρτηση τῶν Τυπικῶν ἡσσόνων μονῶν ἀπὸ τὰ Τυπικά τῶν μεγάλων μοναστηριακῶν συγκροτημάτων.

β) Χρήσιμος θὰ ἦταν ἐπίσης ὁ γεωγραφικὸς διαχωρισμὸς τῶν Τυπικῶν, ὅσων δηλαδὴ ἀναφέρονται σὲ μονές τοῦ Ἁγίου Ὁρους, μεγάλων ἀστικῶν κέντρων, ἀγροτικῶν περιοχῶν. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ συγγρ. θὰ μποροῦσε νὰ καταλήξει σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν ἐνιαῖο ἢ ὄχι τρόπο διαβίωσης τῶν μοναχῶν καὶ κατὰ συνέπεια στὴν ὁμοιογένεια καὶ διαχρονία ἐνὸς μοντέλου ὑγιεινῆς.

Τέλος, ἡ πρόταξη ἐνὸς γενικοῦ χρονολογικοῦ πίνακα τῶν Τυπικῶν καὶ ὁ συγκεντρωτικὸς ὑπομνηματισμὸς τῶν ἐπιμέρους θεμάτων, π.χ. διατροφή, ἱματισμὸς, οἰκοσκευὴ, θὰ καθιστοῦσε τὸ βιβλίον πιὸ εὐχρηστο καὶ θὰ ὀδηγοῦσε τὸν συγγρ. νὰ ἀποφύγει τὴν ἀμετρητὴν χρήση παραθεμάτων (σημειῶνω πρόχειρα τὶς σ. 114, 115, 116, 128, 132-133, 133, 139, 150, 155-156, 164, ὅπου τὸ ἐλληνικὸ κείμενο ἀκολουθεῖ τὴ γερμανικὴ παράφραση τοῦ ἴδιου χωρίου ἀπὸ τὸν συγγρ.).

Θὰ ἤθελα, τέλος, νὰ σημειώσω μερικὲς ἀβλεψίες. Ἡ μηχανιστικὴ ἀναπαράγωγη τῶν ἐλληνικῶν χωρίων ἀπὸ παλαιές ἐκδόσεις ἢ διπλωματικὲς

2. Ἡ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ στὸ ἄρθρο τοῦ γ.ιατροῦ Χάρη Τοῦλ εἶναι, φυσικά, ἀνεπαρκέστατη. Γιὰ τὸ θέμα τῆς χριστιανικῆς *incubatio* ὁ συγγρ. θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβουλευτεῖ τουλάχιστον τὰ βιβλία τοῦ N. Fernandez-Marcos, *Los thaumata de Sofronio. Contribución al estudio de la incubatio cristiana*, Μαδρίτη 1975, καὶ τοῦ G. Dagron, *Vie et miracles de Sainte Thècle*, Βρυξέλλες 1978 (= *Subsidia Hagiographica* 62).

ἐκδόσεις ἀρχαίων ἐγγράφων δὲ εἶναι πάντα πρόσφορη. Ὁ ἀναγνώστης ξενίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κεφαλαίων μετὰ ἀπὸ τελεία (σελ. 128), τὴν ἔλλειψη ὑπογεγραμμένης (σελ. 73, ὑποσ. 65 καὶ 66), τὸν τονισμό στὸ πρῶτο συνθετικὸ (σελ. 71-72, ὑποσ. 62 καὶ 64) καὶ τοὺς παρατονισμοὺς [ὄξυμέλι καὶ ὄχι ὄξυμέλι, σελ. 154, ὑποσ. 496, ἐγκλείστρα (ἦ) καὶ ὄχι ἐγκλείστρα (τά), σελ. 225].

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

A. Kazhdan in collaboration with S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of the Eleventh and Twelfth Centuries* (Past and Present Publications), Cambridge University Press-Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1984. 8ο, σ. XIV+300.

Ἡ ἀναδημοσίευση τῶν μελετῶν ἐρευνητῶν τοῦ βυζαντινοῦ χώρου ἔχει ιδιαίτερα ἐπεκταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια. Πρόκειται συνήθως γιὰ αὐτοτελεῖς τόμους, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν φωτοαναστατικές ἀναπαραγωγές τῶν ἐπιλεγμένων ἄρθρων, βιβλιογραφικὲς προσθήκες καὶ εὐρετήρια. Ὁ συγκεκριμένος αὐτὸς πρόλογος εἶχε σκοπὸ νὰ προδιαθέσει τὸν ἀναγνώστη στὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου. Καὶ τὰ ἑπτὰ κεφάλαια τοῦ ἔργου πρωτοδημοσιεύτηκαν ὑπὸ μορφή ἄρθρων πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρηση τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἑνωσι. Ὡστόσο ὁ Kazhdan (ἐφεξῆς Κ.) ἀπέφυγε τὴν τυπικὴ ἀνατύπωση τῶν μελετῶν του μὲ τις συνήθεις βιβλιογραφικὲς προσθήκες, γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἀναχώνευση τοῦ ἐπιλεγμένου ὕλικου. Τὰ ἄρθρα ἀναθεωρήθηκαν ἢ, ἀκόμη, καὶ ξαναγράφτηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ χωρὶς νὰ παραλειφθεῖ ἡ βιβλιογραφικὴ τους ἐνημέρωση· ἀκολούθησε ἡ μετάφρασή τους στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Simon Franklin. Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἓνα νέο οὐσιαστικὰ βιβλίο —τὸ ὁποῖο συνοδεύουν λεπτομερέστατοι πίνακες— ἔστω καὶ ἂν οἱ θέσεις του ἔχουν «ἐκκινήσει» πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ εἶναι μάλλον αἰσθητὴ ἡ ἀπουσία ἀπὸ τὸν τόμο συγκεντρωτικοῦ πίνακα μὲ τις πρῶτες δημοσιεύσεις τῶν ἄρθρων, ὁ ὁποῖος θὰ διευκόλυνε τὸν ἀναγνώστη νὰ παρακολουθήσει μὲ εὐχέρεια τὴν ἐξέλιξη τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ τοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Κ. στὰ συγκεκριμένα θέματα ποὺ ἔχει ἐπιλέξει.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (Approaches to the history of byzantine civilization: from Krause to Beck and Mango, σ. 1-22) παρουσιάζονται κριτικὰ δύο πολὺ σημαντικὰ βιβλία γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὸν πολιτισμὸ του, ποὺ κυκλοφόρησαν τελευταῖα: πρόκειται γιὰ τὸ *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978, τοῦ H.-G. Beck, καὶ τὸ *Byzantium, The Empire of New Rome*,

Λονδίνο 1980, του Cyril Mango¹. Παίρνοντας άφορμή από τις δύο αυτές εκδόσεις ο συγγρ. εξετάζει τις δημοσιεύσεις για τόν βυζαντινό πολιτισμό έκκινώντας από τὸ ἔργο τοῦ Krause (*Die Byzantiner des Mittelalters...*, Halle 1869) για να καταλήξει, περνώντας διαδοχικά από τους Runciman, Baynes και Moss, Bréhier, Hunger, Guillou, Ducellier και τὸ συνολικό ἔργο τῆς Cambridge Medieval History, στους δύο συγγραφείς που προαναφέραμε. Εἰδική ἀναφορά γίνεται στο βιβλίο τοῦ Guillou (*La civilisation byzantine*, Παρίσι 1974), τὸ ὁποῖο ὁ Κ. θεωρεῖ πρωτοπόρο σὲ ὀρισμένους τομείς, ὅπως στή μελέτη τῆς γεωγραφίας τοῦ βυζαντινοῦ χώρου ἢ στήν ἔμφαση που δόθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα στήν καθημερινή ζωὴ στοῦ Βυζάντιο². Τὰ ἔργα τοῦ Beck και τοῦ Mango κρίνονται ἀπὸ τὸν Κ. ἀπόλυτα θετικά. Ἐὰν ὁ Beck γράφει φιλοσοφία τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ, ὁ Mango προβαίνει σὲ γενικότερες θεωρήσεις που ἐπαναπροσδιορίζουν τὸ βυζαντινὸ φαινόμενο (π.χ. πόλις-ὑπαιθρος, λογοτεχνία και κοινωνική διάσταση κτλ.). Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα στοχεύουν σὲ μιὰ νέα θεώρηση τῆς βυζαντινῆς Kulturgeschichte.

Τις κοινωνικές ἀπόψεις τοῦ Μιχαήλ Ἀτταλειάτη πραγματεύεται ὁ Κ. στο δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σ. 23-86). Πρόκειται για παλαιότερο ὁμότιτλο ἄρθρο, ἤδη καταξιωμένο στή διεθνή βιβλιογραφία, τὸ ὁποῖο εἶχε δημοσιευτεῖ στο περιοδικὸ *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 17 (1976) 1-53. Ὁ Κ. προσπαθεῖ νὰ ἐπισημάνει και νὰ ἀναλύσει τις ἀντιλήψεις τοῦ Ἀτταλειάτη για τὸν κοινωνικό του περίγυρο, μεῖς ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸν αὐτοκρατορικό θεσμό. Τὸ κείμενο τοῦ ἱστορικοῦ ἐρμηνεύεται μεῖς βάση τὰ πρότυπα τοῦ Fürstenspiegel για νὰ ἀνιχνευθοῦν τὰ πνευματικά χαρίσματα που πρέπει νὰ διακρίνουν τὸν αὐτοκράτορα, ὅπως ἡ τοῦ γένους μεγαλειότης, ἡ φιλανθρωπία κ.ἄ. Οἱ ἀναφορὲς στο κείμενο τοῦ Ἀτταλειάτη εἶναι συνεχεῖς και λεπτομερειακές, και δείχνουν ἐξαίρετη γνώση και τῆς χειρόγραφης παράδοσης τοῦ ἔργου. Μεῖς τὸν ἴδιο τρόπο παρουσιάζονται οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἀτταλειάτη για τὴ σύγκλητο, τὴ στρατιωτική ἀριστοκρατία και τὴν ἐκκλησία. Πεποίθηση τοῦ Κ. εἶναι ὅτι στήν ἱστορία τοῦ Ἀτταλειάτη καθρεφτίζεται ἡ διαδικασία τῆς ἔνωσης τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων μεῖς τις φεουδαρχικές δυνάμεις, που στάθηκε ἡ κύρια κοινωνική βάση για τὴν ἔλευση τῶν Κομνηνῶν στήν ἐξουσία (σ. 86). Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι στο κεφάλαιο αὐτὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Ἀτταλειάτη ἐξετάζονται διεξοδικὰ δύο ἀκόμη κείμενα, ὁ Κεκαυμένος και ἡ Συνέχεια τοῦ Σκυλίτζη.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Θεόδωρο Πρόδρομο (Theodore Prodromus: a reappraisal, σ. 87-114). Ὡς πυρήνας τοῦ κεφαλαίου

1. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Κ. για τὰ δύο αὐτὰ ἔργα πρωτοδημοσιεύτηκαν τὸ 1981: In Search for the Heart of Byzantium. About several recent Books on Byzantine Civilization, *Byzantion* 51 (1981) 320-332.

2. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι και ἡ βιβλιοκρισία τοῦ Κ. για τὸ ἔργο τοῦ Guillou, δημοσιευμένη στο *Viz. Vrem.* 38 (1977) 192 κ.ε.

μπορεί να θεωρηθεί ένα παλαιότερο άρθρο του Κ. δημοσιευμένο πριν από είκοσι χρόνια με τον ακόλουθο τίτλο: Dva novych vizantijskich pamjatnika XII stoletija, *Viz. Vrem.* 24 (1964) 58-90. Το κείμενο όμως έχει ριζικά αναθεωρηθεί, καθώς η βιβλιογραφία για τον Πρόδρομο πολλαπλασιάστηκε αισθητά, ενώ κυκλοφόρησε στο μεταξύ και η έκδοση του Hörandner (*Historische Gedichte*, Βιέννη 1974). Ο συγγρ. εξετάζει αρχικά τη συλλογή του Marcianus XI, 22, την οποία ο πρώτος της έκδοτης Συν. Παπαδημητρίου, αλλά και ο Hörandner, αποσυνδέουν από τον Πρόδρομο. Την άποψη αυτή δεν συμερίζεται ο Κ. και την ανασκευάζει με πολλά πειστικά επιχειρήματα. Ο συγγρ. μελετά επίσης και τη συλλογή που παραδίδεται από τον κώδικα Laur. acquisti e doni 341 σε συνδυασμό με τα βιογραφικά του Προδρόμου. Αφού καταλήγει ότι κανένα από τα έργα του ποιητή δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από το 1118, τοποθετεί τη γέννησή του γύρω στο 1100. Ο κοινωνικός περίγυρος του Προδρόμου γίνεται επίσης αντικείμενο μελέτης. Ο Κ. απομακρύνεται από την «παραδοσιακή» εικόνα που έχουμε για τον ποιητή: ο Πρόδρομος στάθηκε αρκετά τυχερός στην εποχή του, και γρήγορα έγινε πρότυπο μίμησης (περίπτωση Νικήτα Εὐγενειανού). Η μεγάλη έκταση που δόθηκε στην παρουσίαση του γ' κεφαλαίου δείχνει —πιστεύω— την ουσιαστική σημασία που έχει για τις προδρομικές έρευνες³.

Eustathius of Thessalonica: the life and opinions of a twelfth-century Byzantine rhetor τιτλοφορείται το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου (σ. 115-195). Πρόκειται για μιὰ έκτεταμένη ιχνηλασία στο έργο και στον ιδεολογικό κόσμο του λόγιου ιεράρχη⁴. Ο βίος, οι κοινωνικές ιδέες, οι ήθικες αξίες, η άποψη του Εὐσταθίου για την ιστορία και οι αισθητικές αρχές του μελετώνται επισταμένα από τον Κ. Μετά από προσεκτική διασταύρωση τῶν πηγῶν και τῆς βιβλιογραφίας ἡ γέννηση τοῦ Εὐσταθίου τοποθετεῖται στο ἔτος 1115, ἐνῶ ὁ θάνατός του πριν ἀπό τὸ 1196. Ὅπως εἶναι φυσικό, γίνονται πολυάριθμες ἀναφορές γιὰ τὸν περίγυρο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοὺς μαθητὲς ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑποστηρικτὲς του, ὅπως τὸν Νικηφόρο Κομνηνὸ ἢ τὸν Ἰωάννη Δούκα. Ἡ πραγμάτευση τῶν κοινωνικῶν ἀπόψεων τοῦ Εὐσταθίου προσφέρει ἐπίσης πολλὰ στὴ συνολικὴ θεώρηση τοῦ ἔργου του, ἐνῶ ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων τοῦ ἴδιου γιὰ τὴν ιστορικὴ γραφὴ εἶναι μιὰ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα σπουδὴ τῆς ὑστεροβυζαντινῆς ιστορικῆς σκέψης.

Ὁ Γρηγόριος Ἀντίοχος (Gregory Antiochus: writer and bureaucrat, σ. 196-223) πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1965. Ἡ μελέτη ἔχει ἀναθεωρηθεῖ βιβλιογραφικὰ ἀλλὰ δὲν περιέχει τίς δύο ἐπιστολὲς τοῦ Ἀντιόχου ποὺ εἶχε συμπεριλάβει ὁ Κ.

3. Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὸ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ ἴδιου τοῦ μεταφραστῆ τοῦ βιβλίου τοῦ Κ., ὁ ὁποῖος ἀξιοποίησε θετικὰ τὰ πορίσματα τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸν Πρόδρομο: S. Franklin, Who was the Uncle of Theodore Prodromus? *Byzantinoslavica* 45 (1984) 40-45.

4. Πρώτη δημοσίευση: *Vizantijskij publicist XII v. Evstafij Solunskij*, *Viz. Vrem.* 27 (1967) 87-106, 28 (1968) 60-84, 29 (1969) 177-195.

στην πρώτη μορφή τῆς μελέτης⁵. Καὶ τὸ μελέτημα αὐτὸ εἶναι βασικὸ ἔργο ἀναφορᾶς γιὰ τὸν Ἀντίοχο. Ὁ συγγραφέας τὸν παρακολουθεῖ ἀπὸ τὴ γέννησή του ὡς τὰ τέλη τοῦ βίου του (post 1196) πάντοτε σὲ συνάρτηση μὲ τὰ γραπτὰ του. Ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς προσέγγισης τοῦ Ἀντιόχου ἀπὸ τὸν Κ. βρίσκεται ἄλλοῦ· ὁ χαρακτηρισμὸς του ὡς *bureaucrat*, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ὡς ἀνώτερος δημόσιος ὑπάλληλος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθοῦμε τὴν «ἐπαγγελματικὴ» πλέον πορεία του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς λειτουργικὲς ἰδιοτυπίες τῆς βυζαντινῆς κρατικῆς μηχανῆς.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ ἔργου τοῦ Κ. (Necphorus Chrysoberges and Nicholas Mesarites: A comparative study, σ. 224-255) δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1969, καὶ ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ μὲ ὀρισμένες προσθήκες⁶. Καὶ ἐδῶ ὁ συγγρ. πρωτοτυπεῖ στὴν προσέγγιση τοῦ ὕλικου του: παρουσιάζονται τὰ βιογραφικὰ τοῦ Χρυσοβέργη καὶ τοῦ Μεσαρίτη σὲ ἐπιμέρους ἐνότητες, ἐνῶ τὰ κοινὰ τους στοιχεῖα συγκροτοῦν τὰ γενικὰ συμπεράσματα. Ὅσο κι ἂν ὁ ἀνασχηματισμὸς τοῦ βίου τοῦ Χρυσοβέργη, πάντοτε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἔργων του, ἀνατρέπει ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πορίσματα τοῦ Browning, τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον τμήμα τῆς μελέτης εἶναι ἡ διερεύνηση τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου τοῦ συγγραφέα· ὁ Χρυσοβέργης ἀνήκει στὴν κοσμικὴ ἐλίτε τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἀποδέχεται χωρὶς ἐπιφυλάξεις τὸν δεσποτισμὸ ὡς κυρίαρχη αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία. Καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Νικολάου Μεσαρίτη ἡ μέθοδος τοῦ Κ. δὲν διαφοροποιεῖται· προηγούνται ὁ βίος καὶ ἡ ἐργογραφία του καὶ ἔπεται ὁ ἰδεολογικὸς χῶρος. Ὁ Μεσαρίτης παρουσιάζει πολλαπλὲς ἀναλογίες μὲ τὸν Χρυσοβέργη ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης. Ὡστόσο, δὲν εἶναι τόσο ὁ «πολιτικὸς» χῶρος ποὺ ἀντιδιαστέλλει τοὺς δύο συγγραφεῖς ὅσο ἡ αἰσθητικὴ τους ἀντίληψη, ἡ ὁποία, εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Μεσαρίτη, προσεγγίζει τὶς ἀπόψεις τοῦ Εὐσταθίου, ὄντας διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ τοῦ 10ου αἰῶνα (Κωνσταντῖνος ὁ Ρόδιος).

Μὲ τὸν τίτλο *Nicetas Choniates and others: aspects of the art of literature*, σ. 256-286, πραγματεύεται ὁ Κ. στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του τὰ διάφορα ἐπίπεδα τῆς συγγραφικῆς τέχνης τοῦ Χωνιάτη. Τόσο ἡ προσωπικότητα τοῦ Χωνιάτη ὅσο καὶ ὁ συγκεκριμένος χῶρος ἐνδιαφέρουν ἐξαιρετικὰ τὸν Κ.⁷,

5. Grigorij Antioch. *Žizn'i tvorčestvo odnogo činovnika*, *Viz. Vrem.* 26 (1965) 77-99. Ἡ μελέτη εἶχε ἀμερωθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. στὸν Ρῶσο κλασικὸ φιλόλογο Ν. Ι. Novosadsky, ὁ ὁποῖος εἶχε μελετήσει καὶ ἀντιγράψει πολλὰ ρητορικὰ κείμενα ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὸν γνωστὸ κώδικα Scorialensis Υ-Π-10· ἀνάμεσά τους ἦσαν καὶ σημαντικὰ ἔργα τοῦ Ἀντιόχου. Ἡ ἔρευνα τοῦ Novosadsky παρέμεινε ἀνέκδοτη καὶ τὰ κατάλοιπά του βρίσκονται σήμερα στὸ Βυζαντινὸ Τμῆμα τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ. Βλ. καὶ ὅσα ἀναφέρει ὁ Κ. στὸ κρινόμενο ἐδῶ βιβλίον, σ. 196-197.

6. Nikifor Hrisoverg i Nikolaj Mesarit, *opyt sravnitel'noj harakteristiki*, *Viz. Vrem.* 30 (1969) 94-112.

7. Γιὰ παράδειγμα βλ. ὅσα ἀναφέρει ὁ Κ. γιὰ τὸν Χωνιάτη στὸ βιβλίον *Kniga i pisatel' v Vizantii*, Μόσχα 1973, 82-119.

ὅπως ἄλλωστε προκύπτει ἀπὸ ὀρισμένα ιδιαίτερα ἐνδιαφέροντα μελετήματά του, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στὸ κεφάλαιο πού παρουσιάζουμε ἐδῶ⁸. Μετὰ ἀπὸ ἓναν εἰσαγωγικὸ πρόλογο γιὰ τὸν Χωνιάτη, ἓνα ὑποκεφάλαιο μὲ τὸν λογοτεχνικότερο τίτλο «Shades of colour and shades of meaning» μᾶς καθοδηγεῖ στὴ μελέτη τῆς ἀλληγορίας ἀνάμεσα στὴ χρῆση τῶν χρωμάτων καὶ στὸν χαρακτηρισμὸ τῶν προσώπων ὄχι μόνον στὸν Νικήτα Χωνιάτη, ὅπως θὰ ὑπέθετε κανεῖς, ἀλλὰ καὶ στὸν Νικηφόρο Γρηγορά⁹. Σκοπὸς τοῦ Κ. εἶναι νὰ δείξει ἂν ἡ μέθοδος αὐτὴ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ διάφορες παραλλαγές ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ἢ ἐνδεχόμενη διαφοροποίηση ἀντικατοπτρίζει τις ἀποκλίσεις ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεῖα τῶν ἱστορικῶν φαινομένων. Μὲ ιδιαίτερη προσοχὴ ὁ συγγρ. ἐπισημαίνει τοὺς ὅρους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Χωνιάτης, καὶ ἓναν αἰῶνα ἀργότερα ὁ Γρηγοράς. Ἡ ἔρευνα ἐμβαθύνεται —ἀναλογικά— καὶ σὲ μεταφορὲς πού προέρχονται ἀπὸ τὸ ζωικὸ βασίλειο. Ἴσως ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἱστορικῶν εἶναι ὅτι, ἐνῶ γιὰ τὸν Χωνιάτη τὰ πράγματα μονίμως χειροτερεύουν, ὁ Γρηγοράς δὲν ἐμφανίζεται τόσο ἀπαισιόδοξος, ἂν καὶ δὲν μπορεῖ πάντοτε νὰ δώσει ἱκανοποιητικὲς ἐρμηνεῖες γιὰ τὰ διάφορα συμβάντα. Τὸ κεφάλαιο κλείνει μὲ τὴ μελέτη τῆς ἀφηγηματικῆς τεχνικῆς τοῦ Νικήτα Χωνιάτη καὶ τοῦ Γάλλου ἱππότη καὶ ἱστορικοῦ Robert de Clari ἢ προσωπικότητα πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὁ Ἄνδρόνικος Α΄. Μεγάλη εἶναι ἡ ἀπόσταση πού χωρίζει τοὺς δύο συγγραφεῖς: ὁ Πικαρδὸς ἱππότης σχολιάζει τὰ διάφορα γεγονότα κάτω ἀπὸ τὸ φεουδαρχικὸ πρίσμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἐμφορεῖται τελείως διαφορετικὴ εἶναι ἡ ὀπτικὴ γωνία ἐνὸς βυζαντινοῦ ἀριστοκράτη, ὅπως ὁ Νικήτας Χωνιάτης. Καὶ ἡ ἀφήγησή τους ἀπέχει: στὴ δύναμη τοῦ de Clari ἀντιδιαστέλλεται ἡ ψυχολογικὴ προσωπογραφία τῶν ἡρώων πού χαρακτηρίζει τὸν Χωνιάτη.

Τὸ νέο βιβλίον τοῦ Κ. ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς προσφορὰ στὴν ἔρευνα τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Ὅστος ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κεφάλαιά του τονίζουν τὴν προσφορὰ αὐτὴ ἀκόμη περισσότερο: ὑπαινίσσομαι ἐδῶ τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. γιὰ τὸν Θεόδωρο Πρόδρομο, τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης καὶ τὸν Νικήτα Χωνιάτη, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε εἶναι κείμενα ριζικὰ ἀναθεωρημένα σὲ σύγκριση μὲ τις πρῶτες τους δημοσιεύσεις. Οὐσιαστικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὸ κρινόμενο βιβλίον δὲν μποροῦν νὰ γίνουν: εἰδικὰ ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἄρθρων εἶναι θέμα καθαρὰ προσωπικὸ καὶ γίνεται γιὰ συγκεκριμένους στόχους, οἱ ὁποῖοι δὲν ταυτίζονται ἀναγκαστικὰ μὲ τὰ ὅσα θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ

8. Πρόκειται γιὰ τὰ δύο ἀκόλουθα ἄρθρα: Robert de Klari i Nikita Choniat (Nekatorye osobennosti pisatel'skoj manery) στὸν τόμο *Evropa v srednie veka: ekonomika, politika, kultura*, Μόσχα 1972, σ. 294-299, καὶ *Cvet v chudožestvennoj sisteme Nikity Choniata* στὸν τόμο *Vizantija, Južnyeslavjane i drevnjaja Rus, Zapadnaja Evropa*, Μόσχα 1973, σ. 132-135.

9. Καὶ περιπτωσιακὰ στὸν Καντακουζηνό, τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου μελετήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Κ.: *L'Histoire de Cantacuzène en tant qu'Oeuvre littéraire*, *Byzantion* 50 (1980) 279-335.

μελετήσει ο αναγνώστης. Πάντως θα είχαν ίσως θέση στον τόμο δύο σημαντικά μελετήματα του Κ.: 1) Kontseptsija istorii vizantijskoj imperii v trudach G. A. Ostrogorskogo, *Viz. Vrem.* 39 (1978) 76-85 και 2) Neizvestnyj vizantijskij pisatel' XII v. Lev Valianit, *Srednie Veka* 32 (1969) 259-261, στο οποίο μάλιστα παραπέμπει ο Κ. (σ. 208 και ύποσ. 27). 'Η βιβλιογραφική αναθεώρηση των άρθρων έχει γίνει με άψογο τρόπο και ελάχιστα θα είχε να προσθέσει κανείς, όπως, για δεοντολογικούς ίσως λόγους, το άρθρο της Nicolette Duyé, *Un haut fonctionnaire byzantin du XIe siècle: Basile Malésès*, *REB* 30 (1972) 167-178 (σ. 85, ύποσ. 75), του Α. Καρπόζηλου, Βασιλείου Πεδιάδιτη: "Εκφρασις αλώσεως άκανθίδων, 'Ηπειρωτικά Χρονικά 23 (1981) 284-298 και του Κ. Α. Μανίφη, 'Επιστολή Βασιλείου Πεδιάδιτου μητροπολίτου Κερκύρας προς τον πάπαν 'Ιννοκέντιον Γ' και ο χρόνος πατριαρχείας Μιχαήλ Δ' του Αύτωρειανού, *ΕΕΒΣ* 42 (1975-76) 429-440 (σ. 229, ύποσ. 19). Το έκτενές άρθρο της Χριστίνας Γ. 'Αγγελίδη, 'Η περιγραφή των 'Αγίων 'Αποστόλων από τον Κωνσταντίνο Ρόδιο, *Σύμμεικτα* 5 (1983) 91-125, δημοσιεύτηκε πολύ άργά ώστε να τό λάβει ύπόψη του ο συγγραφέας (σ. 253, ύποσ. 66): όσο για την πρόσφατη συμβολή του Α. Καμπύλη, *Prodromea* (WBS XI/Suppl.), Βιέννη 1984, αυτή κυκλοφόρησε μετά την έκδοση του βιβλίου του Κ.¹⁰ Και μία τεχνική παρατήρηση: θα έπρεπε άσφαλώς να αποφευχθεί, σε ένα τόσο ώραία τυπωμένο βιβλίο, ή χρήση του accent circonflexe αντί της περισπωμένης σε όλες τις έλληνικές λέξεις. Τύποι όπως *δήμος*, *της αγοράς*, *πλήθος*, *πολιτικόν σχήμα*, *ήμιν*, *χειμώνες* κτλ. προκαλούν δυσφορία.

Τέλος, θα έπιθυμούσα να ύπογραμμίσω ιδιαίτερα ότι ή προσφορά αυτή του Κ. δέν πρέπει να ιδωθεί μόνον από την άποψη της συγκέντρωσης και έπεξεργασίας του ύλικού, όσο, κατά κύριο λόγο, από την άποψη της μεθόδου. Και άσφαλώς τό «μάθημα» πρέπει να συνδυαστεί με ένα άλλο πρόσφατο βιβλίο του, γραμμένο σε συνεργασία με τον G. Constable: πρόκειται για τό *People and Power in Byzantium, An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Dumbarton Oaks 1982, τό οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τό θεωρητικό πλαίσιο της τελευταίας γραφής του Κ., ή οποία οδηγεί σε νέους δρόμους τή σπουδή της βυζαντινής λογοτεχνίας.

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

10. Τό αυτό ισχύει και για ένα άλλο άρθρο του ίδιου του Κ., που μόλις κυκλοφόρησε, τό οποίο μαρτυρεί τό συνεχές ενδιαφέρον του για τον Νικήτα Χωιάτη και τον Ευστάθιο, *Looking Back to Antiquity: Three Notes*, *GRBS* 24 (1983) 375-377, καθώς και για την ακόλουθη μελέτη του M. van der Valk, *Eustathius and Callimachus*, *GRBS* 24 (1983) 367-373.

Georg Veloudis, Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944), Amsterdam, Adolf M. Hakkert, 1983, 8ο, τ. 1-2, σ. 750. [Bochumer Studien zur neugriechischen und byzantinischen Philologie. Edidit Isidora Rosenthal-Kamarinea. Band IV].

Ο συγγρ., που είχε ασχοληθεί και άλλοτε με ειδικότερες συγκριτικές μελέτες για τις σχέσεις ανάμεσα στη Γερμανική και Νεοελληνική Λογοτεχνία, παρουσιάζει εδώ μια συνθετική μελέτη, που απευθύνεται κυρίως στο γερμανικό κοινό και αποτελεί χρήσιμο, σχολιασμένο βιβλιογραφικό οδηγό για την «πρόσληψη» και επίδραση της Γερμανικής Λογοτεχνίας και Πολιτισμού πάνω στον νεότερο ελληνισμό στα χρόνια 1750-1944.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο τόμους. Η διάρθρωση του πρώτου είναι η εξής: «Εισαγωγή (σ. 3-20). (Κεφ.) I: Διαφωτισμός και Κλασικισμός (1750-1830): Α. Ιστορικό πλαίσιο (σ. 21-45) - Β. Φιλοσοφία (σ. 46-76) - C. Λογοτεχνία (σ. 77-106) - D. Θέατρο (σ. 107-121). (Κεφ.) II: Ρομαντισμός και Νεοκλασικισμός (1830-1880): Α. Ιστορικό πλαίσιο (σ. 122-132). Πα: Ο Ρομαντισμός στα Επτάνησα (σ. 133-200): 1. Σολωμός (σ. 133-185), 2. Κύκλος Σολωμού και διάδοχοι: Β. Φιλοσοφία (σ. 186-191) - C. Λογοτεχνία (σ. 192-194) - D. Θέατρο (σ. 195-200). Πβ: Αθηναϊκός Ρομαντισμός και Νεοκλασικισμός (σ. 201-237): Β. Φιλοσοφία (σ. 201-209) - C. Λογοτεχνία (σ. 210-222) - D. Θέατρο (σ. 223-237). (Κεφ.) III: Νατουραλισμός και Συμβολισμός (1880-1918): Α. Ιστορικό πλαίσιο (σ. 238-254) - Β. Φιλοσοφία (σ. 255-280) - C. Λογοτεχνία (σ. 281-344) - D. Θέατρο (σ. 345-369). (Κεφ.) IV: Ρεαλισμός και Αντιρεαλισμός (1918-1944): Α. Ιστορικό πλαίσιο (σ. 370-380) - Β. Φιλοσοφία (σ. 381-416) - C. Λογοτεχνία (σ. 417-470) - D. Θέατρο (σ. 471-499). Τελική επισκόπηση (σ. 500-513)».

Η Εισαγωγή¹ ενημερώνει τον αναγνώστη πάνω στη μέθοδο που ακολούθησε ο συγγρ. και στην ορολογία που χρησιμοποίησε. Επιχειρείται μια σύντομη επισκόπηση των ξένων επιδράσεων (ιταλικών, γαλλικών, αγγλικών, γερμανικών) πάνω στον νεοελληνικό πολιτισμό και τη λογοτεχνία, από την εποχή της Κρητικής Αναγέννησης μέχρι το 1944. Ο συγγρ. επισημαίνει τις δυσκολίες και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ακόμα η έρευνα: στόχος της μελέτης του, που συνδυάζει τη φιλολογική και την ιστορική μέθοδο, είναι να καταστήσει προσιτό καινούριο, αναξιόπιστο υλικό, που να γίνει το έναυσμα για νέες μελέτες.

Η μέθοδος που ακολουθείται και στα τέσσερα κεφάλαια του πρώτου τόμου είναι η ίδια.

Πρώτα δίνεται το ιστορικό πλαίσιο (Α) της χρονικής περιόδου, όπου: 1) καθορίζονται και συζητούνται τα χρονικά όρια κάθε περιόδου· 2) θίγονται οι

1. Τα κυριότερα σημεία της Εισαγωγής επαναλαμβάνουν το άρθρο του συγγρ.: Οι συγκρίσεις στη Λογοτεχνία, εφ. *Το Βήμα*, 19.6.1977, σ. 4.

ιστορικές, πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και εκπαιδευτικές συνθήκες στον ελληνικό χώρο· 3) αναφέρονται οι ελληνο-γερμανικές σχέσεις (πολιτικές-εμπορικές-πολιτισμικές)· 4) δίνονται πληροφορίες για τα κέντρα των γερμανοελληνικών σχέσεων, την πνευματική τους δραστηριότητα, καθώς και ονόματα Ελλήνων δασκάλων και μαθητών στα κέντρα αυτά· 5) ερευνάται ποια είναι κάθε φορά η τάση για σπουδές των Ελλήνων σε γερμανικά πανεπιστήμια και αναφέρονται ονόματα σπουδαστών· 6) εξετάζεται η προτίμηση για την εκμάθηση της γερμανικής γλώσσας καθώς και ο τρόπος διδασκαλίας· 7) αναφέρεται το ενδιαφέρον εφημερίδων και λογοτεχνικών περιοδικών για τη Γερμανία και επισημαίνεται η συμβολή ορισμένων για τη στροφή προς τη «βόρεια λογοτεχνία», κυρίως στις δύο τελευταίες περιόδους· 8) δίνεται η μορφή και ο χαρακτήρας κάθε περιόδου· και 9) επισημαίνονται τα κενά στη βιβλιογραφία.

Κατόπιν, ερευνάται χωριστά, πρώτα η «πρόσληψη» και ύστερα η επίδραση της Γερμανικής Λογοτεχνίας [στο εξής: Γ.Λ.] στη Νεοελληνική (C). Ο συγγρ. μελετά, παράλληλα, δύο συγγενείς περιοχές, τη φιλοσοφία (B) και το θέατρο (D), που τις θεωρεί αναπόσπαστα συνδεδεμένες με τη λογοτεχνία.

Η «πρόσληψη» περιλαμβάνει μεταφράσεις Γερμανικής Φιλοσοφίας [στο εξής Γ.Φ.] και Γ.Λ. (θεατρικής και μη), όπου επισημαίνεται η ποιότητα και ο σκοπός της μετάφρασης, γνώσεις Ιστορίας και Θεωρίας της Γ.Λ. και του Γερμανικού Θεάτρου [στο εξής Γ.Θ.] και πληροφορίες για τους Έλληνες μεταφραστές. Η «πρόσληψη» ερευνάται, ακόμα, και στη θεατρική πράξη.

Η επίδραση του έργου των εκπροσώπων της Γ.Φ., της Γ.Λ. και του Γ.Θ. επισημαίνεται, ύστερα, στους πιο σημαντικούς Έλληνες εκπροσώπους, για τους οποίους παρέχονται και πληροφορίες σχετικές με τη ζωή, τις σπουδές, τη σταδιοδρομία, τα έργα, τους δεσμούς με τη Γερμανία και τη συμβολή τους ως φορέων γερμανικών [στο εξής: γ.] επιδράσεων στο χώρο της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας και του θεάτρου.

Στο τέλος κάθε κεφαλαίου τονίζεται αντίστοιχα ο χαρακτήρας της «πρόσληψης» και της επίδρασης, γίνονται τελικές παρατηρήσεις, και στην τελική επισκόπηση επισημαίνεται η σχέση «πρόσληψης»-επίδρασης.

Στην περίοδο του Διαφωτισμού και Κλασικισμού (κεφ. I) υπερέχει σ' όλες τις περιοχές η «πρόσληψη» από την επίδραση. Χρονικά και ποσοτικά προηγείται η «πρόσληψη» της Γ.Φ. και όχι της Γ.Λ., πράγμα που δείχνει τις κύριες τάσεις του Ν. Διαφωτισμού. Η αρχή γνωριμίας των Ελλήνων με τη Γ.Λ. χρονολογείται γύρω στα 1790, οπότε έχουμε τη μετάφραση του Φιλώτα του Lessing. Η λειτουργία της «πρόσληψης» της Γ.Φ. είναι παιδαγωγική, περιορισμένη για σχολική χρήση, πράγμα που διαφωτίζει το χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Ν. Διαφωτισμού —τον εκλεκτισμό. Η Γ.Λ. και το Γ.Θ. μεταφράζονται για σκοπούς ηθικοδιδασκτικούς και πατριωτικοδιαφωτιστικούς· από το συγγρ. επισημαίνεται η χαμηλή ποιότητα των μεταφράσεων.

Στην περίοδο του Ρομαντισμού και Νεοκλασικισμού (κεφ. II) αποφασιστικό ρόλο στην ανάπτυξη των γερμανοελληνικών πολιτιστικών σχέσεων παίζει γενικά η Βαυαροκρατία στην Ελλάδα.

Ο συγγρ. παρατηρεί ορθά ότι στον Σολωμό, αλλά και στον κύκλο και στους συνεχιστές του (IIa), τόσο στην «πρόσληψη» όσο και στην επίδραση, η Γ.Φ. και Θεωρία είναι πιο ισχυρές από τη Γ.Λ., πράγμα που οφείλεται στην ειδική πολιτισμική παράδοση του επτανησιακού χώρου και στον προσανατολισμό της ντόπιας λογοτεχνίας σε ιταλικά πρότυπα. Οι γ. επιδράσεις σ' αυτόν το χώρο δεν είναι αποτέλεσμα άμεσων ελληνογερμανικών πολιτισμικών σχέσεων, αλλά αναπόφευκτο αποτέλεσμα του ιταλικού πολιτισμού.

Στην Αθήνα (IIb) η επίδραση της Γ.Φ. είναι επίσης πιο ισχυρή από την επίδραση της Γ.Λ., με μόνη διαφορά την ασθενέστερη «πρόσληψη» και επίδραση του Hegel. Στο χώρο της φιλοσοφίας επισημαίνεται έντονος ακαδημαϊσμός. Στις μεταφράσεις υπερτερούν τα παιδαγωγικά και ηθικοδιδασκτικά συγγράμματα από τα φιλοσοφικά.

Από τη Γ.Λ. μεταφράζονται για διδακτικούς σκοπούς οι Lessing, J. Campe και S. Gessner, ενώ σημαντική είναι η επίδραση των Goethe, Bürger και Heine.

Οι ρομαντικές τάσεις της Πρώτης Αθηναϊκής Σχολής, σύμφωνα με το συγγρ., δεν ήταν τίποτε άλλο, στους πιο αντιπροσωπευτικούς της ποιητές, παρά μια λογοτεχνικο-αισθητική φόρμα της αντίθεσής τους προς τον Όθωνα, του οποίου καλλιτεχνικό πιστεύω ήταν ο νεοκλασικισμός. Η παρατήρηση αυτή είναι ενδιαφέρουσα, αλλά όχι εντελώς πειστική.

Στο χώρο του Θεάτρου ο συγγρ. παρατηρεί: 1) ρομαντική «πρόσληψη» του έργου του Lessing και του Goethe· 2) συμβολή του Kotzebue στο ελληνικό μικροαστικό θέατρο του βουλευβάρτου και 3) ελληνική «πρόσληψη» του Shakespearé μέσω των Γερμανών.

Στο κεφ. III επισημαίνεται το «ιδεολογικό» άνοιγμα της Ελλάδας προς την Ευρώπη (Δυτική και Κεντρική) στην περίοδο 1880-1918, που θα τη βοηθήσει να βγει από την καλλιτεχνική απομόνωση της προηγούμενης περιόδου. Ήδη στα 1895 καθιερώνεται από τον Γ.Β. Τσοκόπουλο, θεατρικό κριτικό, ο όρος «Βορειομανία», ενώ δεν λείπουν επικρίσεις για την τάση αυτή της ξενομανίας. Στα χρόνια αυτά εκδηλώνεται ενδιαφέρον ιστορικό και φιλολογικό από τους Γερμανούς για την Ελλάδα. Η πραγμάτευση του συγγρ. δείχνει γνώση των κριτικών και ιδεολογικών προβλημάτων της εποχής.

Ιδιαίτερη θέση στην «πρόσληψη» της Γ.Φ. κατέχει ο Nietzsche, που κυριαρχεί από τα 1895/1900 μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· κύριος εισηγητής του στην Ελλάδα ο Π. Νιρβάνας, που χρησιμοποίησε, όμως, γαλλικά διάμεσα.

Ο συγγρ. επισημαίνει ορθά τη διαφορά ακαδημαϊκής και λαϊκής φιλοσοφίας, καθώς και το φαινόμενο της εκλαίκευσης φιλοσόφων, όπως ο Haeckel και ο Nietzsche, που έχει αποτέλεσμα να παρερμηνεύεται και να παρανοείται το πρωτότυπο.

Άλλα πορίσματα του συγγρ.: 1) Η «πρόσληψη» της Γ.Λ. είναι μεγάλη σε όγκο και πολύπλευρη, αλλά αποσπασματική· 2) δεν υπάρχει καμιά θεματική ή ιστορική ανθολογία· 3) ελάχιστες είναι οι μεταφράσεις Θεωρίας Λογοτεχνίας· 4) ορισμένες μεταφράσεις γίνονται από τα γαλλικά· 5) Σκανδιναβοί και Ρώσοι

μεταφράζονται από τα γερμανικά: 6) παρατηρείται πολύ μικρή χρονική απόσταση ανάμεσα στην έκδοση πρωτότυπου και μετάφρασης, κυρίως στη σύγχρονη Γ.Λ.: 7) οι μεταφραστές δεν είναι επαγγελματίες, αλλά ποιητές: αντί για μετάφραση έχουμε ελεύθερη απόδοση, δημιουργική ανάπλαση. Υπάρχει ακόμη η τάση να προσαρμόζεται το ξένο πρότυπο στο «εθνικό» δημοτικό μέτρο. Ο συγγρ. περιγράφει, επίσης, το λογοτεχνικοϊστορικό χαρακτήρα της «πρόσληψης». Στην προτίμηση των μεταφραστών κυριαρχεί ο Heine.

Οι γ. επιδράσεις προέρχονται από το χώρο της φιλοσοφίας (Haeckel, Schopenhauer, Nietzsche, Kant, Fichte), της ψυχολογίας (W. Wundt), της πολιτικής και της λογοτεχνίας (ποίηση: Bürger, Uhland, Goethe, Heine, Schiller, Lenau, George κ.ά. — πρόζα: B. Auerbach, W. von Polenz, Hofmannsthal). Οι θεωρητικο-φιλοσοφικές επιδράσεις κυριαρχούν απέναντι στις πραγματικά λογοτεχνικές. Κυριαρχική μορφή είναι ο Nietzsche: λογοτεχνικός του αντίπαλος στην ποίηση ο Heine, που συνδυάζει τα στοιχεία της ρομαντικής και λαϊκής ποίησης.

Στο θέατρο επισημαίνεται από το συγγρ. η «πρόσληψη» δημοφιλών Γερμανών συγγραφέων (π.χ. Sudermann), ενώ αντίθετα επηρεάζουν σ' όλους τους τομείς, αλλά ιδιαίτερα στη θεατρική πράξη, όσοι, για την καλλιτεχνική τους ποιότητα, μπορούν να γίνουν πρότυπο (π.χ. G. Hauptmann).

Στα χρόνια 1918-1944 (κεφ. IV) ο συγγρ. συζητεί και το παράλληλο φαινόμενο του ενδιαφέροντος για τη Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία στη Γερμανία.

Η φιλοσοφία στην Ελλάδα, κατά την περίοδο αυτή, είναι γερμανικής προέλευσης και τα σπουδαιότερα επιστημονικά περιοδικά είναι φερέφωνα της Γ.Φ. και Κοινωνιολογίας. Χαρακτηριστικό, πάλι, των μεταφράσεων Γ.Φ. είναι η αποσπασματικότητα και η χαμηλή ποιότητα, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Ο Freud αποτελεί την καινούρια μεγάλη ανακάλυψη των Ελλήνων, μετά τον Nietzsche. Μεταφράζεται το μεγαλύτερο μέρος του έργου του και γράφονται πολυάριθμες μελέτες γι' αυτόν και την ψυχανάλυση, τόσο στον ακαδημαϊκό όσο και στο δημοσιογραφικό χώρο. Η εκλαίκευση της ψυχαναλυτικής του θεωρίας τον καθιστά διάδοχο και ανταγωνιστή του Nietzsche.

Η απασχόληση με τη Γ.Λ. είχε χαρακτήρα ευκαιριακό στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο και προερχόταν από καθηγητές με γερμανική παιδεία. Για πρώτη φορά υπάρχουν επαγγελματίες μεταφραστές (Δ. Λάμπρας, Λ. Κουκούλας). Υπάρχει έντονο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη Γ.Λ. και για πρώτη φορά κυκλοφορούν τόσες ανθολογίες. Μειώνεται πια η παραδοσιακή δυσαναλογία ανάμεσα στις μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων και Θεωρίας Λογοτεχνίας. Οι πιο δημοφιλείς Γερμανοί λογοτέχνες είναι οι Heine, Hölderlin, R. M. Rilke και St. Zweig. Από το συγγρ. σχολιάζεται, αρκετά ικανοποιητικά, η παρουσία των γ. λογοτεχνικών ρευμάτων. Πάντως, τα ίχνη γ. επιδράσεων σε ορισμένους λογοτέχνες φτάνουν μέσω άλλου πολιτισμού και δεν επηρεάζουν αποφασιστικά την καλλιτεχνική τους διαμόρφωση, γιατί τα άμεσα πρότυπά τους είναι γαλλικά και αγγλικά. Έτσι, όπως ορθά παρατηρεί ο συγγρ., κύριοι φορείς Γ.Λ. και

Πολιτισμού στον Μεσοπόλεμο είναι λογοτέχνες τρίτης σειράς (Δ. Λάμπας, Α. Κουκούλας, Α. Μαμμέλης, Π. Φλώρος).

Ο δεύτερος τόμος του βιβλίου ακολουθεί τη σελιδαρίθμηση του πρώτου και περιέχει: Σημειώσεις (σ. 514-694), Βιβλιογραφικό πίνακα (σ. 695-726) και Ευρετήριο κυρίων ονομάτων (σ. 727-750). Ο τόμος είναι ιδιαίτερα χρήσιμος για τις διεξοδικές του σημειώσεις, που έχουν χωριστή αρίθμηση για κάθε κεφάλαιο της μελέτης.

Ο συγγρ. χρησιμοποιεί συνδυασμό φιλολογικής, επιστημονικο-λογοτεχνικής και πολιτιστικοϊστορικής μεθόδου, που επηρεάζεται από έναν ιδιόρρυθμο και συχνά άκαμπτο μαρξισμό.

Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, ο συγγρ. συμπεραίνει ότι δεν υπάρχει αιτιώδης σχέση, αλλά συσχέτιση ανάμεσα στην καλλιτεχνικο-λογοτεχνική ανταλλαγή και στην ιστορικο-εξωκαλλιτεχνική σχέση. Αρνητικές σχέσεις στον πολιτικο-οικονομικό τομέα, όπου βρίσκονται ο εθνικός δέκτης και ο πομπός, επηρεάζουν αρνητικά και τις καλλιτεχνικές, λογοτεχνικές σχέσεις· θετικές όμως σχέσεις δεν είναι πάντα θετικές στον τομέα της λογοτεχνίας. Όσο για τη χρονική απόσταση οικονομικο-πολιτικών και πολιτιστικο-λογοτεχνικών επιδράσεων, μπορεί οι πρώτες να προηγούνται χρονικά, αλλά δεν υπάρχει απόλυτος συγχρονισμός.

Η παράλληλη εξέταση και άλλων περιοχών, εκτός από τη λογοτεχνία, πλουτίζει την εποπτεία του έργου και αποδεικνύει πως η γ. επίδραση φάνηκε πιο δυνατή στις εξωλογοτεχνικές περιοχές και, σε πολλές περιπτώσεις, τα φαινόμενα καλλιτεχνικής, φιλοσοφικής, επιστημονικής, θεωρητικής και ιδεολογικής επίδρασης ήταν πολύ πιο αποφασιστικά από ό,τι τα αντίστοιχα λογοτεχνικά.

Η χωριστή εξέταση των δυο φαινομένων, της «πρόσληψης» και της επίδρασης, δείχνει κατά το συγγρ., ότι μπορεί να υφίσταται επίδραση ενός έργου ή ενός συγγραφέα σ' έναν ατομικό φορέα χωρίς αξιόλογη «πρόσληψη» σε εθνικό επίπεδο. Ρόλο μεσάζοντα στις πολιτιστικο-λογοτεχνικές σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Γερμανία έπαιξε καταρχήν η Ιταλία και αργότερα η Γαλλία· η Γερμανία μεσολάβησε για την ελληνική «πρόσληψη» του Shakespeare, της ρωσικής, σκανδιναβικής, καθώς ακόμη και της ινδικής λογοτεχνίας.

Η μελέτη του Γ. Βελουδή αποτελεί τη μόνη, για την ώρα, συστηματική και συνθετική μελέτη στον τομέα της. Η έρευνα του συγγρ. έχει αρκετά κενά —κάτι που αναγνωρίζεται και από τον ίδιο το συγγρ. Επίσης, πρέπει να παρατηρηθεί ότι, σε αντίθεση προς τις περισσότερο αναλυτικές, ειδικές μελέτες, που έχει δημοσιεύσει ο συγγρ. στο παρελθόν (σημεία από ορισμένες επαναλαμβάνονται και εδώ) και αφορούν τα ίδια ζητήματα, και πέρα από ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις (βλ. κυρίως σσ. 95, 156-7, 161, 316-7, 340, 363, 452-3, 456, 463) και τα γενικά συμπεράσματα κάθε κεφαλαίου, η πραγμάτευσή του δεν προχωρεί σε βάθος, αλλά συγκεντρώνει απλώς τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία, για να τα κάνει περισσότερο προσιτά στο γερμανικό κοινό.

Τέλος, χρήσιμο θα ήταν να υπάρχουν και ορισμένα ευρετήρια (πίνακας των Ελλήνων μεταφραστών, των μεταφρασμένων έργων λογοτεχνίας, ποιητικών συλλογών και ανθολογιών καθώς και των περιοδικών που σχετίζονται με τα γερμανικά πράγματα).

Πρόκειται, επομένως, κυρίως για μια βιβλιογραφία διεξοδικά σχολιασμένη, στην οποία ο συγγρ. προσφέρει, οπωσδήποτε, ένα αποτέλεσμα μόχθου και υπομονής, ένα εργαλείο χρήσιμο για μια πρώτη προσέγγιση με το θέμα: από την άποψη αυτή, η εργασία του αποτελεί, φυσικά, θετική προσφορά. Για τον Έλληνα αναγνώστη χρήσιμη είναι ιδιαίτερα η συγκέντρωση όλων των γνωστών ως τώρα πληροφοριών για τους Έλληνες φορείς της γερμανικής παιδείας, τις σπουδές τους στη Γερμανία και τις επαφές τους μ' αυτήν.

ΙΩΑΝΝΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΛΙΑΜΑ

David Constantine, Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal, Cambridge 1984. 8ο, σ. XII+241.

Στην Εισαγωγή εξηγείται ότι σκοπός του αξιόλογου αυτού βιβλίου είναι η παρουσίαση των σπουδαιότερων ταξιδιωτών που έγραψαν όδοιπορικά ή εκθέσεις —κυρίως απομνημονεύματα— τον πρώτον αιώνα της αναγέννησης του ενδιαφέροντος των Ευρωπαίων για την Ελλάδα και ταυτόχρονα της ιδέας που σχημάτισαν οι ταξιδιωτές αυτοί ή και άλλοι άνθρωποι των γραμμάτων, που όμως δεν ταξίδεψαν ποτέ στη χώρα, γύρω από την έννοια «έλληνισμός»¹. Οι ταξιδιωτές αυτοί ήταν όλοι σχεδόν Άγγλοι ή Γάλλοι, ενώ οι φιλόλογοι και ποιητές που αναφέρονται ήταν Γερμανοί. Η τελευταία κατηγορία, όσο κι αν φαίνεται παράξενο, ήταν αυτοί που εκφράσανε καλύτερα τα ελληνικά ιδανικά: παράδειγμα οι Winckelmann και Hölderlin. Διάφοροι λόγιοι θα μπορούσαν να εξηγήσουν το παράδοξο αυτό, και ο συγγραφέας αναφέρει τα λόγια του Humboldt, ότι δηλ. «σε απόσταση, κι απομακρυσμένος από την καθημερινή πραγματικότητα —μόνο έτσι θα πρέπει να φαίνεται σ' εμάς ο 'Αρχαίος Κόσμος», ενώ για την ποίηση του Hölderlin παρατηρεί ότι κινητήρια δύναμη ήταν η ανεκπλήρωτη επιθυμία μιᾶς επίσκεψης στη χώρα.

Οι ταξιδιωτές αυτοί ήταν με τη σειρά τους δέκτες των σύγχρονων λογοτεχνικών αισθητικών και πολιτιστικών ιδεών. Ταξίδευσαν με αυτές στο νοῦ τους και μέσα απ' αυτές έβλεπαν την Ελλάδα. Οι «έλληνιστές» αυτοί είχαν διαφορετικά ενδιαφέροντα (ἀρχαιολογικά, γεωγραφικά, διπλωματικά, βοτανολογικά κ.ἄ.), αλλά ήταν όλοι τους εξερευνητές του κλασικού χώρου. 'Ο χώρος

1. Για την έννοια αυτή γενικότερα βλ. R. Bichler, «Hellenismus»: *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*, Ντάρμστατ 1983.

αὐτὸς καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴν Ἐναγέννηση ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους πού θεωροῦσαν τὴ Ρώμη ὡς τὸ μεγάλο κλασικὸ κέντρο. Ἄκόμα καὶ ὁ Winckelmann δὲν ἀποφάσισε νὰ πάει ἀνατολικότερα ἀπὸ αὐτὴν. Στὴ δεκαετία ὡστόσο τοῦ 1670 ἡ κατάστασις ἀλλάζει μὲ τὴν ἐμφάνισι μιᾶς νοσταλγίας γιὰ τοὺς ὀνομαστοὺς χώρους τῆς Ἀθήνας, τῆς Τρωάδας, τῆς Ἰωνίας ἢ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Τὸ λαμπρὸ παρελθὸν ἀλλὰ καὶ τὸ ταπεινὸ παρὸν ἀποτελοῦσε τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ ταξιδιωτικοῦ ιδεώδους, πού ὑπερητήθηκε ποικιλότροπα ἀπὸ ὅλους.

Ἡ ἐξιστόρησι τῶν περιηγήσεων στὸ ἔργο εἶναι χρονολογικὴ ἀρχίζει μὲ τοὺς Spon καὶ Wheler καὶ τελειώνει μὲ τοὺς Choiseul-Gouffier καὶ Chandler. Οἱ περιηγητὲς ἦταν βοτανολόγοι καὶ κληρικοί, Ὁξφορδιανοί, ἀριστοκράτες ἐρασιτέχνες ἀρχαιολόγοι, πρεσβευτὲς, ἔμποροι καὶ τυχοδιῶκτες. Ἐνα ταξίδι στὴν Ἑλλάδα τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἦταν ἔργο ἐπίπονο καὶ ἐπικίνδuno. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς πέθαναν κατὰ τὴ διάρκειαν τῆς περιηγήσεώς τους, ἄλλοι δολοφονήθησαν. Στὸ σύνολό τους ὑπηρετήσαν τὸ ἑλληνικὸ ιδεῶδες, ὅσο κι ἂν ἡ ἐπαφή τους μὲ τὴ νεοελληνικὴ πραγματικότητά σὲ πολλὰς περιπτώσεις τοὺς ἀπογοήτευσεν.

Ὅταν οἱ Spon καὶ Wheler ξεκίνοῦσαν γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χώρους πρὸς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ἡ γνώσι γύρω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα εἶχε κάνει κάποια πρόοδο· παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπῆρχε ἀκόμη ἡ ἐπικίνδυνη γνώμη ὅτι οἱ ταξιδιωτὲς ἔπρεπε νὰ διασώσουν ἀπὸ Τούρκους καὶ Ἕλληνας ὅ,τι μποροῦσαν ἀπὸ τὰ κλασικὰ λείψανα. Γενικότερα οἱ χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς δὲν συμπαθοῦσαν τὴν ἀρχαία τέχνη ἐξαιτίας τῆς παράστασις τοῦ γυμνοῦ. Ἰδιαιτέρα δυνατὴ ἦταν ἡ ἀντιπάθεια τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας γιὰ τὰ γλυπτὰ καὶ τὰ ἀνάγλυφα πού τοὺς θύμιζαν τὴν εἰδωλοατρία. Οὔτε ἦταν μικρότερες οἱ ζημιὲς πού ὑπέστησαν οἱ ἀρχαιοτῆτες ἀπὸ τοὺς πρῶτους ἐρασιτέχνες συλλέκτες καὶ μελετητὲς. Τὰ ἔργα τέχνης τεμαχίζονταν καὶ πουλιόνταν κομματιαστὰ, ἐνῶ οἱ ἀποκαταστάσεις τῶν ἔργων ἦταν χονδροειδεῖς. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις τὰ μνημεῖα βρίσκονταν σὲ χρῆσι καὶ φυσικὰ φθειρόνταν, οἱ σαρκοφάγοι χρησιμοποιοῦνταν ὡς γοῦρνες, οἱ βωμοὶ ὡς μύλοι σταριοῦ, κάποτε ἐνεπίγραφες πέτρες ἦταν μέσο θεραπείας ἀσθενειῶν. Πολλὰ τέλος κομμάτια μνημείων πού ἔφτασαν στὴ Δυτ. Εὐρώπη κακοποιήθησαν· ἀναφέρεται χαρακτηριστικὰ ὅτι ἓνα θραῦσμα ζωφόρου τῆς Περγᾶμου πού ἦταν στὴ συλλογὴ τοῦ λόρδου Agundel μετακινήθηκε τὸ 1960 ἀπὸ τὸν τοῖχο ἐνὸς ἐξοχικοῦ καὶ προσφέρθηκε σ' ἓνα ἐργολάβο γιὰ νὰ τεμαχιστεῖ καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐκ νέου!

Μὲ τὸ τέλος τοῦ τουρκο-βενετικοῦ πολέμου τὸ 1669 καὶ τὴν κατάληψιν τῆς Κρήτης, παρόλο πού ὑπῆρχε ἀκόμη πειρατεία, τὸ ἐμπόριο ἀναπτύχθηκε καὶ οἱ περιηγητὲς ταξιδεύοντας συχνὰ μαζὶ μὲ τοὺς ἐμπόρους ἔβρισκαν φιλοξενία ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς προξένους. Κάποτε κι οἱ πρέσβεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔκαναν περιήγησι, ὅπως ἡ τετράχρονη τοῦ περιφημοῦ Γάλλου Nointel πού σημειώνει γιὰ τὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενῶνα: «un si bel ordre et une disposition si vivante et une expression de tant de passions différentes», καὶ συνεχίζει: «ils meritteroient d'estre placés dans les cabinets ou galleries de Sa Majesté, où ils jouiroient de la protection que ce grand monarque donne aux arts et aux sciences

qui les ont produits; ils y seroient mis à l'abri de l'injure et des affronts qui leur sont faits par les Turcs, qui, pour éviter une idolâtrie imaginaire, croient faire une œuvre méritoire en leur arrachant le nez ou quelque autre partie». Τρεῖς συνοδοὶ τοῦ Nointel, ὁ Antoine Galland, ὁ Cornelio Magi καὶ ὁ Jean Giraud, συνέβαλαν μὲ τὰ γραφτὰ τους στὴ μελέτη τῶν μνημείων. Σ' αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Badin, *Relation de l'état présent de la ville d'Athènes* (1674) ποὺ παρ' ὄλες τὶς ἀνακρίβειές του ἀποκάλυπτε γιὰ πρώτη φορὰ στοὺς Εὐρωπαίους τὴν ὕπαρξη ὠραίων κτιρίων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ. Πλάι στὰ μεγάλα ὀνόματα τῶν Spon καὶ Wheler, Chishull καὶ Tournefort, Robert Wood, Heyne καὶ Winckelmann καὶ Riedesel, Guys καὶ Chandler, ἐμπλέκονται καὶ πολλὲς μικρότερες μορφές, ὅπως οἱ ἄτυχοι Sir Giles Eastcourt καὶ Francis Vernon, ὁ πρῶτος ποὺ μέτρησε τὶς διαστάσεις τοῦ Παρθενώνα παρὰ τὸν μεγάλο κίνδυνο ποὺ διέτρεχε ἀπὸ τοὺς γενίτσαρους τῆς φρουρᾶς τῆς Ἀκρόπολης, ὁ πρόξενος Giraud, ὁ Bernard Randolph, ὁ ἱερωμένος Isaac Basire, τὸ ὀνομαστὸ δίδυμο Stuart καὶ Revett, συγγραφεῖς τοῦ ἔργου *Antiquities of Athens*, ὁ George Sandys, ὁ βοτανολόγος καὶ ἀρχαιολόγος Sherard, ὁ ἱερωμένος Gilbert Bouchery ποὺ τὰ ἀπομνημονεύματά του καταστράφηκαν σύμφωνα μὲ τὴ διαθήκη του, οἱ συνοδοὶ τοῦ R. Wood, ἀνάμεσά τους ὁ ἄτυχος John Bouverie, κ.ἄ. Οὔτε λείπουν παράξενες πληροφορίες, ὅπως ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρονται στὸ συγγραφέα Guillet de Saint-George, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο *Athènes ancienne et nouvelle* ἀποτέλεσε τὸν πρόδρομο τοῦ ἔργου τοῦ ἀββᾶ Barthélemy, *Voyage du jeune Anacharsis*. Οἱ σκέψεις ποὺ συνόδεuan τοὺς περιηγητὲς στὴν ἀρχὴ ἦταν θρηνός γιὰ τὰ χαμένα ἢ βεβηλωμένα ἱερὰ τῆς πρώτης χριστιανικῆς ἐκκλησίας, καὶ στὴ συνέχεια οἱ σκέψεις τοὺς ἐπικεντρώνονταν γύρω ἀπὸ τὰ παθήματα τῶν Ἑλλήνων «κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν βαρβάρων». Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προσοχὴ τους στρέφεται ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Ἀθῆνα καὶ ἐνθουσιάζονται ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις τους. Καμιὰ φορὰ ἀρχαῖες τοποθεσίες ξαναζωντανεύουν, ὅπως τὸ σπηλαῖο τῆς Ἀντιπάρου, ὅπου ὁ γάλλος πρέσβης M. de Nointel γιόρτασε μὲ τὴ συνοδεία του τὰ Χριστούγεννα, ἢ ἡ σπηλιὰ τοῦ Ὀμήρου στὶς πηγές τοῦ ποταμοῦ Μέλητα ποὺ περιγράφεται ἀπὸ τὸν Chandler καὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὸν Hölderlin στὸν Ὑπερίωνα.

Ἡ σύνδεση τοῦ τοπίου μὲ τὴν ποίηση ἦταν μιὰ ἀπόπειρα ἀναδημιουργίας τῶν ἰδανικῶν ποὺ εἶχαν τὶς ρίζες τους σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ προκειμένου νὰ ὑψηρεθῆσουν τὴ σύγχρονη κοινωνία. Κάποτε μαζὶ μὲ τὸ τοπίο σπουδάζονται οἱ συνήθειες τῶν περιοίκων καὶ ἐγκαινιάζεται ἔτσι ὑποτυπωδῶς ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν ἐπῶν ἀπὸ τὸν Wood. Ἡ γοητεία τῆς ἀρχαίας τέχνης ἦταν ἐκπληκτικὴ «Πρὶν λίγες μέρες», γράφει ὁ Winckelmann, «βρέθηκε ἕνα κεφάλι ποὺ ξεπερνᾷ σὲ ὠραιότητα ὅ,τιδήποτε μπορεῖ νὰ ἔχει δεῖ ἢ νιώσει ἢ σκεφετῆ ἄνθρωπος. Στεκόμουν σὰν ἀπολιθωμένος ὅταν τὸ εἶδα». Ἦταν τὸ προνόμιο τοῦ Guys νὰ πιστεύει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τοπογραφία, ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τῶν ὁμηρικῶν συνηθειῶν ἐπιζοῦσαν ἀκόμη. Τὸ ἔργο του συνέβαλε ἀκόμη στὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης ἐπηρεάζοντας θετικὰ τὰ φιλελεύθερα πνεύματα τῆς Εὐρώπης.

Περιγράφοντας ὁ Guys τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀρχαιοδίφου ποὺ τὸν κατεῖχε

προσθέτει: «στη συνεχή μελέτη μου τῶν Νεοελλήνων καὶ τῆ σύγκρισή τους με τοὺς ἀρχαίους (ποὺ τὰ χαρακτηριστικά τους μοῦ εἶναι γνωστά) βλέπω τὴν ὁμοιότητα ποὺ ἀναζητῶ». Ἡ τελευταία φράση του δείχνει ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ ἦταν ἔμμονη ἰδέα ποὺ χρειαζόταν ἐπαλήθευση. Ποτὲ ὠστόσο ἡ ἀπογοήτευση τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τοὺς "Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς τους δὲν ἦταν τόσο ἔντονη, ὅσο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνεπιτυχή ἐξέγερση τοῦ 1770. Ἡ ἀποτυχία τοῦ κινήματος ἀποδόθηκε ἀπὸ τοὺς Ρώσους ἀποκλειστικά στὴ δειλία τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὁ Βολταίρος τοὺς σοκοφαντοῦσε ὡς τοὺς πιὸ ἀργεῖους κιοτῆδες τῆς Ἀνατολῆς βεβαιώνοντας ὅτι θὰ σταματήσει νὰ διαβάζει Σοφοκλῆ, Ὀμηρο καὶ Δημοσθένη!

Ὁ συμπατριώτης του Choiseul-Gouffier, ποὺ ἀπὸ τὴ θέση τοῦ πρέσβη προώθησε τὰ γαλλικά συμφέροντα, καταγγέλλθηκε στὸν Σουλτάνο πῶς δὲν ἦταν φιλότουρκος, ἀφοῦ στὸ ἔργο του *Voyage pittoresque* συνηγοροῦσε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴ βαρβαρότητα τοῦ Τούρκου. Ὁ Choiseul σὲ νέα πρόχειρη ἔκδοση στὸ τυπογραφεῖο τῆς πρεσβείας ἀφαίρεσε τὰ ἐπίμαχα χωρία καὶ παρουσίασε στὸν Σουλτάνο τὸ νέο ἔργο καταγγέλλοντας μὲ τὴ σειρά του γιὰ δυσφημιστὲς τοὺς ἐχθροὺς του!

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς πρώτους περιηγητὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἦταν ἱερωμένοι ποὺ εἶχαν τὴν ἐνασχόληση μὲ τίς ἀρχαιότητες, μνημεῖα καὶ τοποθεσίες, ὡς hobby. Ἄλλοι ἦταν ἐπιστήμονες, βοτανολόγοι π.χ., ποὺ δὲν εἶχαν ὡς κύριο σκοπὸ τὴν περιγραφή τῶν κλασικῶν περιοχῶν ἀλλὰ τὴ μελέτη τῆς γεωγραφίας καὶ τῆς χλωρίδας. Ὅμως γι' αὐτὸ ἡ συμβολή τους στὴν ἑλληνική ἰδέα ποὺ διαμόρφωσαν οἱ Εὐρωπαῖοι δὲν ἦταν μικρότερη. Παράδειγμα ὁ περιεργος Tournefort ποὺ κοντὰ στὰ ἄλλα μάζευε πέτρες καὶ ὄρυκτά, ὄπλα, ἐνδυμασίες καὶ μουσικά ὄργανα. Οἱ περιηγητὲς μιλοῦσαν γιὰ τοὺς ἰθαγενεῖς —τοὺς "Ἕλληνες κυρίως— μ' ἓνα τόνο ὑπεροχῆς περιλούζοντάς τους μ' ἓνα σωρὸ ὑποτιμητικῶς χαρακτηρισμῶν ἢ ἦταν σκεπτικοὶ ἀπέναντί τους, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ποὺ τοὺς ἔβρισκαν συμπαθεῖς. «Τίποτα» λέει ὁ Tournefort «δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει τὴν ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων» τῆς Πάρου, καὶ γιὰ τὴ Γόρτυνα: «στὸ χῶρο τῶν μεγάλων αὐτῶν Ἀνδρῶν ποὺ ἔκαναν νὰ κτιστοῦν τέτοια μεγαλοπρεπῆ οἰκοδομήματα, δὲν βλέπει κανεὶς παρὰ φτωχοὺς βοσκούς, ποὺ εἶναι τόσο κουτοὶ ὥστε νὰ ἀφήνουν τοὺς λαγούς νὰ τρέχουν κάτω ἀπὸ τὰ σκέλη τους», ἐνῶ «οἱ πέρδικες ἠλιάζονται κάτω ἀπὸ τὴ μύτη τους, χωρὶς νὰ ἐπιχειροῦν νὰ τίς πιάσουν». Βλέπε σχετικὰ καὶ τὴ γνώμη τοῦ Riedesel, σ. 134-135. Ὁ ἴδιος βρίσκει τὰ χαρακτηριστικά τῶν νεοελλήνων σὲ σχέση μὲ τοὺς ἀρχαίους «θολά, μισο-σβησμένα».

Ἡ τύχη τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος ἐπανέρχεται συχνὰ μὲ μακάβρια προέκταση. Στὴ Δῆλο, γράφουν οἱ Stuart καὶ Revett (1753), «ὁ ἀριθμὸς τῶν παράξενων μαρμάρων ἐδῶ ἐλαττώνονται συνεχῶς, ἐξαιτίας τῆς συνήθειας ποὺ ἔχουν οἱ Τοῦρκοι νὰ τοποθετοῦν, στὸ κεφάλι τῶν τάφων τῶν πεθαμένων φίλων τους, μιὰ μαρμάρινη στήλη· καὶ οἱ ἄθλιοι σκαλιστὲς τοῦ μαρμάρου τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ἔρχονται ἐδῶ κάθε χρόνο καὶ δουλεύουν τὰ κομμάτια γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, χαράσσοντας τὸ σχῆμα ἑνὸς τουρμπανιοῦ στὸ κεφάλι τοῦ λίθου. Ἄλλα κομμάτια

τὰ μεταφέρουν γιὰ κατώφλια καὶ πεζούλια παραθύρων· ἔτσι σὲ λίγα χρόνια, μπορεῖ τὸ νησί νὰ εἶναι τόσο γυμνὸ ὅσο ὅταν ἔκανε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐμφάνισή του πάνω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας». Στὰ 1785 ὁ Willey Reveley δὲ βρῆκε παρὰ ἓνα σπασμένο βωμὸ καὶ ὅλες τὶς ἀρχαιότητες ποὺ περιέγραψαν οἱ Stuart καὶ Revett «λέγεται ὅτι τὶς σήκωσε ὁ Ρωσικὸς στόλος, στὸν τελευταῖο πόλεμο ἐνάντια στοὺς Τούρκους»!.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν περιηγητῶν γιὰ τὴν ἀξία τῶν Ἑλλήνων ὄλο καὶ μεγάλωνε. Κι αὐτὸ τὴν ἴδια ὥρα ποὺ διέπρατταν βαρβαρότητες ἀκρωτηριάζοντας τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ παίρνοντάς τα μαζί τους. Ἡ φράση «μάλλον πολὺ μεγάλες γιὰ νὰ τὶς μεταφέρουμε» ἀπαντᾷ σὲ διάφορες παραλλαγές καὶ ἀναφέρεται σὲ ἐνπιγράφες πέτρες.

Ἡ μικρὴ σχετικὰ ὁμάδα τῶν ἐρασιτεχνῶν περιηγητῶν, ὕστερα ἀπὸ τὸ 1800 καὶ ἀκόμη περισσότερο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐπανάσταση ἐξαφανίζεται. Ἡ ἔνταση ἀνάμεσα στὰ γεγονότα καὶ τὴν ιδέα, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φαντασία, κεντρικὸ θέμα στὸ ρομαντικὸ κίνημα ποὺ διαμόρφωσε τὸν 19ο καὶ μερικὰ τὸν 20ο αἰ., διαπερνᾷ ὁλόκληρο τὸ βιβλίο. Ὁ ἐλληνισμὸς στὰ γραφτὰ τῶν ταξιδιωτῶν εἶναι καὶ πολὺπλευρος καὶ μεταβλητός. Οἱ ἀλλαγές στὰ γούστα, τὴν κατανόηση, ἀκόμα καὶ τὴ γνώση μὲ τὴ φαντασία, ἢ ἐκτίμηση τοῦ ἐλληνικοῦ τοπίου ὅπως τὸ ἔνωσαν οἱ περιηγητὲς εἶναι τὸ θέμα τοῦ συναρπαστικοῦ αὐτοῦ ἔργου. Καὶ πάντα σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ιδέας τοῦ ἐλληνισμοῦ.

N. KONOMHS

Hedwig Lüdeke: Griechenlandreisen, Kassel. 1982. Röth 8ο, σ. 210.

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος Röth, ποὺ ἔχει τὴν ἑδρα του στὴν πόλη Κάσσελ τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχει ἀναλάβει ἀποκλειστικὰ ὅλες τὶς ἐκδόσεις τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Παραμυθιοῦ», εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀνιδιοτελεῖς φιλελληνικοὺς ὀργανισμοὺς, γιὰτὶ μὲ μεγάλη προθυμία —ἀκόμη καὶ μὲ οικονομικὲς θυσίες— ἀναλαμβάνει σχεδὸν πάντοτε νὰ ἐκδίδει μεταφρασμένα κείμενα ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία (παραδοσιακὴ καὶ ἐντεχνή). Μιὰ σειρὰ ἀπὸ μεταφράσεις κειμένων νεότερων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων ἐπιμελεῖται ἡ καθηγήτρια Isidora Kamarinea-Rosenthal. Μιὰ δεύτερη σειρὰ μὲ λαϊκὰ κείμενα ἐπιμελεῖται ὁ ἴδιος ὁ ἐκδότης Diether Röth. Στὴ δεύτερη αὐτῆ σειρὰ ἀνήκει καὶ τὸ παραπάνω βιβλίο τῆς H. Lüdeke, ποὺ ἐκδίδεται ἀπὸ τὰ κατὰλοιπὰ τῆς, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Röth καὶ τοῦ γιοῦ τῆς συγγρ. August Lüdeke.

Ἡ αὐστριακῆς καταγωγῆς Hedwig Lüdeke (1879-1961) ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖ-

ται με τὰ νεοελληνικά πράγματα ὄχι ὡς ἐπιστήμονας, ἀλλὰ ὡς ἀπλή νοικοκυρὰ με εὐρύτερη παιδεία, πού ἀγάπησε με πάθος τὴ νεότερη καὶ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα: τὴ λαϊκὴ παράδοση καὶ τὸ φορέα τῆς ἀνθρώπου, πού τὴ μεταδίδει με ἀγάπη καὶ στοργικὴ φροντίδα ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ. Ἡ Lüdeke μετέφρασε στὴ γερμανικὴ γλῶσσα κείμενα ἀπὸ τὴν ἀγγλική, τὴ γαλλικὴ καὶ τὴν οὐγγρικὴ λογοτεχνία καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὴ νεοελληνική. Ἡ εὐχέρειά τῆς στὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν τῆς ἐπέτρεψε νὰ μάθει πολὺ γρήγορα τὰ νέα ἑλληνικά με δασκάλους τοὺς Ι. Καλιτσουνάκη, Γ. Μέγα, Κ. Βουρβέρη καὶ Ι. Συκουτρῆ (ἀπὸ τὸν ὁποῖο διδάχθηκε τὴν κυπριακὴ διάλεκτο). Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ συζύγου τῆς (1934), ὅταν τὰ τρία παιδιά τῆς εἶχαν πιά ἐνηλικιωθεῖ, ἤρθε στὴν Ἑλλάδα (1935) καὶ πέρασε πρῶτα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου συνάντησε τὸν καθηγητὴ Στίλπ. Κυριακίδη καὶ συζήτησε μαζί του ζητήματα τοῦ ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἐπισκέφθηκε ἐπανειλημμένα στὰ τελευταῖα προπολεμικὰ χρόνια (1935-1937 καὶ 1939) πολλὰ νησιά (Χίο, Κύπρο, Ρόδο, Κρήτη, Κυκλάδες, Λέσβο, Σίφνο) καθὼς καὶ τὴ Λοκρίδα, τὴν Ἠπειρο καὶ τὴ Λακωνία καὶ κατέγραψε σὲ τέσσερα μεγάλα ἐρευνητικὰ ταξίδια ἀφθονο ὕλικό (γύρω στὰ χίλια μεγαλύτερα τραγούδια καὶ ἀναρίθμητα μικρότερα καὶ δίστιχα). Στὴ συνέχεια ἔκανε μιὰ ἐπιλογή ἀπὸ τὸ ὕλικό αὐτό (241 τραγούδια καὶ 27 δίστιχα), συσσωματώνοντάς τὴν με τραγούδια ἀπὸ δημοσιευμένες ἢ καὶ ἀδημοσίευτες συλλογές, καὶ παρέδωσε τὸ ἐνιαῖο σύνολο στὸ Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, πού τὸ δημοσίευσε με τὸν τίτλο: *Ἑλληνικά δημοτικὰ τραγούδια*. Ἐκλογή καὶ μετάφρασις εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ Ἐντβίγγης Λύντεκε. Μέρος Α': Ἑλληνικά κείμενα. Ἀθῆναι: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1947, σ. 367, καὶ *Neugriechische Volkslieder*. Auswahl und Übertragung ins Deutsche von Hedwig Lüdeke. 2. Teil: Übertragungen. Herausgabe im Auftrag der Akademie Athen besorgt von Prof. Dr. G. A. Megas. Athen: Akademie-Verlag 1964. XVI, 345 s. Μνημονεύομε ἐδῶ συνοπτικὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ προηγούμενου αὐτοῦ ἔργου τῆς, γιὰ νὰ συνδυαστεῖ ἢ εἰκόνα του με τὸ συγγενὲς βιβλίό τῆς πού μᾶς ἀπασχολεῖ σήμερα: I. Ἱστορικὰ καὶ κλέφτικα. Α. Ἱστορικὰ (4) καὶ Β. Κλέφτικα (9). II. Παραλογές (108). III. Τραγούδια τῆς ξενιτειᾶς (7). IV. Τοῦ κάτω κόσμου καὶ τοῦ Χάρου (31). Μοιρολόγια (14). V. Τραγούδια σὲ ὠρισμένες περιστάσεις: Χελιδονίσματα (3). Νανουρίσματα (1). Τραγούδια τοῦ γάμου (10). VI. Τοῦ χοροῦ (9). VII. Ἐρωτικά. Α. Μπαλλάντες ἐρωτικὲς (25). Β. Τὰ ἐκατόλογα τῆς ἀγάπης (12). VIII. Δίστιχα (27). IX. Σημερινὰ τραγούδια (8). Γλωσσάριον. Πίναξ κυρίων ὀνομάτων. Πηγαί. Πίναξ τῶν περιεχομένων καὶ τόποι προελεύσεως τῶν ἀσμάτων.

Τὰ Griechenlandreisen ἀποτελοῦνται ἀπὸ τέσσερις ἐνότητες, πού ἀντιστοιχοῦν στὰ ἐρευνητικὰ ταξίδια τῆς στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο καὶ καταγράφουν τὶς ἐντυπώσεις καὶ ἀξιολογήσεις τῆς. Σὲ ἓνα εἶδος προλόγου (σ. 5-6) ὁ γνωστὸς λαογράφος Rolf Wilhelm Brednich, διευθυντῆς τοῦ «Γερμανικοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου» τῆς πόλης Freiburg i. Br., ἐκφράζοντας τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴν αὐταπάρνηση τῆς Lüdeke καὶ τὴν ἀνεξάντλητη ἀγάπη τῆς γιὰ τὸ ἀντικείμενό τῆς, τὴν τοποθετεῖ ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους εὐρωπαίους συλλογεῖς δημοτικῶν

τραγουδιών. Παράλληλα τονίζει ότι χάρη και στη δική της μέριμνα διασώθηκαν έγκαιρα πολλά ελληνικά τραγούδια, σε αντίθεση με τις απώλειες που παρουσιάζουν πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες στον ίδιο τομέα. 'Ακολουθεί η πρώτη ενότητα (σ. 7-63) όπου η Lüdeke περιγράφει με πολύ συγκινητικό τρόπο τα ταξίδια της στη Χίο, την Κύπρο, τη Ρόδο και την Ήπειρο. Μιλώντας για την επιθυμία της να έρθει ή ίδια στην Ελλάδα, εκφράζει ουσιαστικά τη βασική αρχή της συλλεκτικής λαογραφίας, που είναι η επιτόπια έρευνα και η άμεση επαφή με το αντικείμενο και το περιβάλλον του. Στη συνέχεια απαριθμεί τόσο τα μέρη που επισκέφθηκε όσο και τους ανθρώπους (χορηγούς, συλλογείς και αφηγητές που την εξυπηρέτησαν). Παντού βρίσκει ανταπόκριση και συμπαράσταση για την πραγματοποίηση του σκοπού της. 'Από πόλη σε πόλη και από χωριό σε χωριό τρέχει να βρει τους γέροντες ή τους νέους, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να της τραγουδήσουν ή έστω να της υπαγορεύσουν ένα τραγούδι, που το καταγράφει άμεσα. Δείγματα της συλλογής της δίνει συχνά ή Lüdeke —είτε ολόκληρα τραγούδια είτε αποσπάσματα. Στη δεύτερη ενότητα (σ. 64-102) αναφέρεται στο ταξίδι της στην Κρήτη, την Κύπρο και τις Κυκλάδες, όπου με τις ίδιες προϋποθέσεις και δυνατότητες συλλέγει το πολύτιμο υλικό της. Το τρίτο ταξίδι της (σ. 103-144) γίνεται στην Κύπρο, τη Λέσβο και τη Σίφνο, όπου συνεχίζει τη συλλογή, συναντώντας δύσκολες πρακτικές συνθήκες, αλλά και θερμή ανθρώπινη ανταπόκριση, που τη βοηθάει στη διατήρηση του ένθουσιασμού της. Στην τέταρτη τέλος ενότητα (σ. 145-201) κάνει λόγο για τα ταξίδια της στη Λοκρίδα, τη Λακωνία και την Κρήτη, όπου θα συλλέξει και πάλι αξιόλογο υλικό, συμπληρώνοντας έτσι την έρευνά της στη νησιωτική και ήπειρωτική Ελλάδα. Το βιβλίο κλείνει με επίλογο (σ. 202-210) του εκδότη Diether Röth, ο οποίος μάς δίνει αρκετά στοιχεία για το βίο, τη δραστηριότητα και τα δημοσιεύματα της H. Lüdeke και τονίζει, σωστά, την αναγκαιότητα της δημοσίευσης των καταλοίπων της, έστω και με μεγάλη καθυστέρηση, γιατί ολοκληρώνεται έτσι η γενική εικόνα της προσφοράς της στην ελληνική λαογραφία.

Το βιβλίο αυτό είναι ένα είδος λαογραφικού όδοιπορικού, όπου γίνεται λόγος με πολύ γλαφυρό τρόπο για τα προτερήματα, τη φιλόξενη διάθεση και γενικά τα θετικά στοιχεία του χαρακτήρα των Ελλήνων, ενώ παράλληλα επισημαίνονται διακριτικά και νηφάλια τα μειονεκτήματα και οι αδύνατες πλευρές τους. 'Εκείνο όμως που συγκινεί ιδιαίτερα και δίνει μεγαλύτερη αξία σ' αυτό το συλλεκτικό και αφηγηματικό έργο της H. Lüdeke είναι ότι ή ίδια, με ελάχιστες οικονομικές δυνατότητες, μέσα σε πολύ αντίξοες συνθήκες, στις παραμονές του πολέμου και χωρίς κανένα τεχνικό-ήχογραφικό μέσο, άψήφησε κάθε εμπόδιο, προκειμένου να κάνει το καθήκον της, που πήγαζε από μια ισχυρή έσωτερική ανάγκη διακονίας του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Τα τέσσερα έρευνητικά της ταξίδια στην Ελλάδα έφεραν στο φως και περιέσωσαν από τη λήθη ένα σημαντικό αριθμό δημοτικών τραγουδιών. Μοναδικός της σκοπός ήταν ή συλλογή του παραπάνω υλικού, που αποκαλύπτει τη νεοελληνική λαϊκή ιδιομορφία σε πολλές σημαντικές πτυχές της.

'Ο αφηγηματικός της τρόπος είναι νευρώδης και πυκνός και το κείμενο

ἀναπτύσσεται σὰν ἓνα εὐχάριστο καὶ γεμάτο ἐνδιαφέρον μυθιστόρημα, τοῦ ὁποίου πρωταγωνιστὴς εἶναι τὸ ἐλληνικὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Τὰ πολλὰ δείγματα-χωρία τῆς μετάφρασής της ἀπὸ τὰ διάφορα εἶδη τραγουδιῶν καὶ διστίχων φανερῶνουν ἀριστη γνῶση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ μεγάλη μεταφραστικὴ ἱκανότητα. Παραθέτουμε δύο παραδείγματα:

«Du ahnst es nicht, wie sehr ich lieb',
und ich kann dir's nicht sagen.
Eros hat Schlimmes mir getan,
mich unterjocht von Kindheit an,
kann's nimmermehr ertragen.» (σ. 108) καὶ

«Du musst glauben, du musst wagen, denn die Götter leih'n kein Pferd, nur ein Wunder kann dich tragen in das schöne Wunderland!» (σ. 201).

“Ὅσα κατόρθωσε ἡ H. Lüdeke ὀφείλονται, ἀπὸ τῆ μιᾶ μεριά, κυρίως στὴ θέληση, τὴν ὑπομονή, τὴν ἐπιμονή, τὴν ὀλιγάρκεια καὶ τὴν ἀμέριστη ἀγάπη τῆς ἴδιας γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη στὴ συμπαράσταση, τὴν ἠθικὴ καὶ ὑλική, διαφόρων Ἑλλήνων λαογράφων ἢ μὴ, λογίων ἢ μὴ, πνευματικῶν ἢ ἀπλῶν ἀνθρώπων (ψαράδων, ἀγροτῶν, τσοπάνηδων). Ἔτσι ἡ νοικοκυρὰ ἐξελίχθηκε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου σὲ ἔμπειρη ἐρευνητριά λαογράφο καὶ τὸ ὄνομά της ἔχει πιά συνδεθεῖ ὀριστικὰ μὲ τὴν ἐλληνικὴ λαογραφία.

Σημειώνουμε ἐδῶ, γιὰ νὰ διορθωθοῦν σὲ μιὰ ἐπόμενη ἔκδοση, μερικὲς λαθασμένες γραφές ἢ παραλείψεις λέξεων ποὺ ὀφείλονται σὲ τυπογραφικὴ ἀβλεψία, γιὰ τὸ βιβλίον τυπώθηκε σὲ μὴ γερμανόφωνη χώρα (Οὐγγαρία). Ἡ σωστὴ γραφὴ δίνεται κατὰ σελίδα καὶ στίχο: 9,25: soweit wie möglich· 27,5: sobald wie· 36,25: während· 56,5: es schmerzt der Kopf ihn sehr· 62,25: den besseren Teil· 65,31: die ich in den· 71,23: aus Marmelstein· 76,13: von Liedern· 78,15: seien doch· 95,21: vorgesehene· 108,12: meine Tätigkeit· 123,9: auf Zypern· 125,27: des Esels· 131,9: Abtei Bella· 134,27: sie über die Erde· 141,27: am 2. April· 149,6: Strasse,- 29: mir damit· 156,3: Krokea· 158,27: «Kandilanaftria»· 163,24: Papapostolu· 165,17: «Psychoghios»· 173,24: Freudensprüngen· 174,18: berühmter· 176,19: Ursache· 192,7: leise· 193,25f.: habe ich· 200,16: Totenklage· 202,9: Hedwig· 203,7: Gedichte· 205,26: unter dem· 206,20: Reisebericht,- 24: 1935, 1936 καὶ 208,16: In,- 17: λαϊκή,- 20: Pháros,- 29: τραγούδια.

Τὸ μεθοδικὸ καὶ ἀξιόλογο βιβλίον τῆς H. Lüdeke ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἐκδήλωση τοῦ ὑπεύθυνου καὶ δημιουργικοῦ φιλελληνισμοῦ καὶ συμβάλλει ἀνάλογα στὴ μελέτη τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

ΛΑΜΠΡΟΣ Η. ΜΥΓΔΑΛΗΣ